

Stora Hammar gamla kyrkogård

Vård- och underhållsplan

Barup & Edström arkitektkontor AB
Limhamn & Simrishamn

Stora Hammar gamla kyrkogård

Vård- och underhållsplan

Höllvikens församling

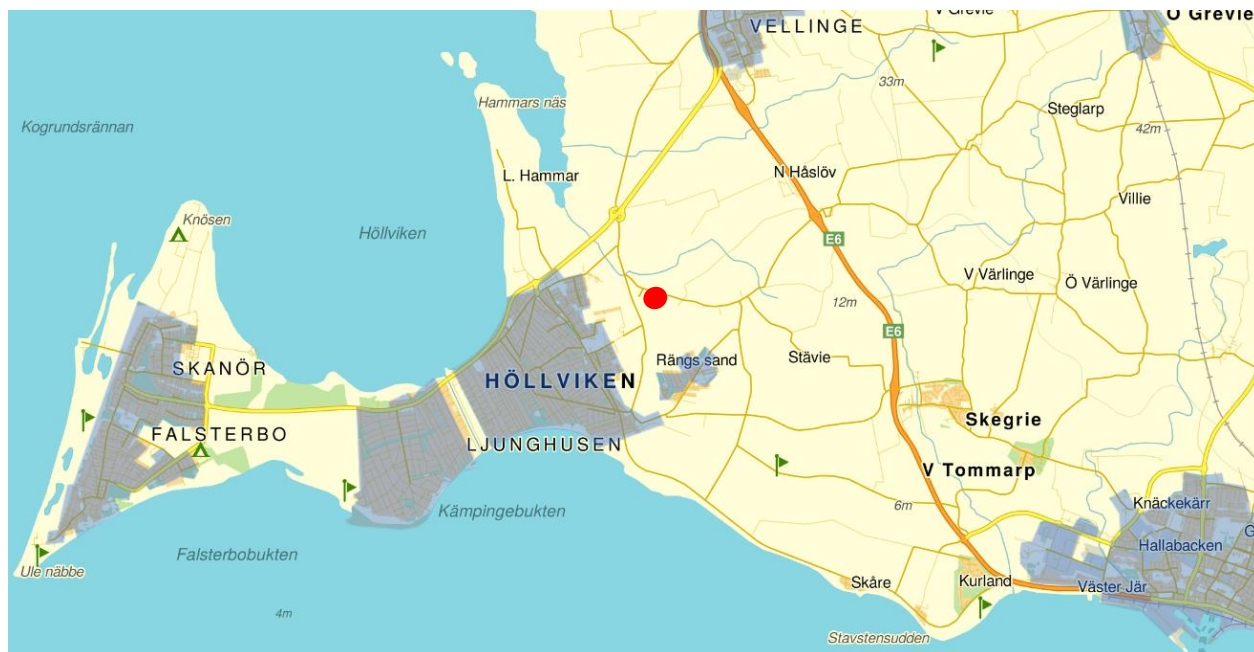
Vellinge kommun, Skåne län

Omslagsfoto, Stora Hammar gamla kyrkogård. Foto: Mats Edström, Barup & Edström arkitektkontor AB, 2016.

Kartor ur allmänt kartmaterial, © Lantmäteriverket, Gävle.

Innehåll

SAMMANFATTNING	3
Målsättning	7
KYRKOGÅRDENS HISTORA	
Socknen	8
Kyrkan	10
Kyrkogården	11
Fornlämningar under mark	15
KYRKOGÅRDEN IDAG	
Planering, gravkvarter och plantering	16
Gravvårdar	18
Växt- och djurliv	20
VÄRDEN	
Kulturhistoriska värden	20
Biologiska värden	35
KYRKOGÅRDEN I FRAMTIDEN	
Utvecklingsplan	38
Riktlinjer för skötsel och underhåll	42
Riktlinjer för naturvård	45
APPENDIX	
Kyrkogården som kulturmiljö	48
Kyrkogårdar i Skåne	50
KÄLLOR	
Litteratur	54
Arkiv	54
Internetkällor	55
BILAGOR	56
Växtförteckning	61

Stora Hammar gamla kyrkogård ligger i det öppna landskapet öster om Höllviken i Vellinge kommun.

SAMMANFATTNING

Stora Hammar gamla kyrkogård.

Adress: Stora Hammar bygata, 236 91 Vellinge

Fastighetsbeteckning: Stora Hammar 86:1

Jordmån: Postglacial sand

Koordinater 55°25'24"N 12°59'24"Ö

Areal 5 717 m²

Växtzon 1.

Vård-och underhållsplanering

Kyrkogårdar anlagda före 1940 är skyddade av Kulturmiljölagen (1988:950) (ändrad (2000:265) och (2013:548)). Det innebär att de inte får ändras på ett sådant sätt att deras kulturhistoriska värden försvinner. Denna vård- och underhållsplan för Stora Hammar gamla kyrkogård har framtagits av på uppdrag av Höllvikens församling 2014 av Barup & Edström arkitektkontor AB i medverkan av kyrkogårdsansvarig Susann Persson som ett instrument för att bevara, förvalta och utveckla begravningsplatsen. Arbetet följer Kulturmiljölagen, 4 kap. om kyrkliga kulturminnen och Riksantikvarieämbetets föreskrifter om kyrkliga byggnadsminnen (KRFS 2012:2) samt anvisningar från Lunds stift och Länsstyrelsen i Skåne län.

Planen beskriver kyrkogården, dess historia och kulturhistoriska värden. Begravningsplatsens uppläggning och grundstruktur beskrivs liksom det "gråa" kulturarvet; gravkvarter, gravvårdar, gångar, grindar och hägnader m.m. och det "gröna" kulturarvet; växter såsom träd, blommor och buskar samt djurliv. För att bevara, vårda och utveckla kyrkogårdens värden har strategier och särskilda vårdinsatser tagits fram för den framtida förvaltningen. De samlas i en utvecklingsplan för kommande tio års period och innehåller underhåll, renoveringar samt restaureringar. Denna utvecklingsplan hanterar bl.a. frågor om återlämnade gravplatser, nya begravningsformer, tillgänglighet och önskemål om nygestaltning baserat på församlingens målsättning för framtidens kyrkogård. Både tillståndspliktiga och icke tillståndspliktiga åtgärder tas upp.

Kyrkan, kyrkogårdsmuren, huvudentrén samt det gamla spruthuset mot norr.

Beslutsprocessen innebär att församlingen lämnar vård- och underhållsplanen till Länsstyrelsen i Skåne för yttrande och ev. revidering. Därefter godkänns den av Lunds stift och antas av församlingen som planeringsunderlag samt för registrering av kulturhistoriskt värdefulla gravar i Gravregistret.

Vård- och underhållsplanen;

- konkretiserar skyddsvärden och prioriteringar i vård, underhåll och utveckling av kyrkogården,
- ger underlag för en långsiktig och målinriktad förvaltning av kyrkogårdens värden,
- utgör underlag för ansökningar av kyrkoantikvarisk ersättning och kyrkobyggnadsbidrag.

Stora Hammar gamla socken ligger i en odlad slättbygd på Söderslätt i Skytts härad söder om Malmö, mellan Vellinge. Stora Hammar ingick i Skytts härad, sedan 1974 i Vellinge kommun. Socknens areal är 11,42 kvadratkilometer varav 11,41 land. År 2000 fanns här 5 469 invånare. Nordöstra delen av tätorten Höllviken med Stora Hammars kyrka samt den tidigare kyrkbyn Stora Hammar med sockenkyrkan Stora Hammars gamla kyrka ligger i socknen.

Socken har medeltida ursprung. Namnet skrevs 1133 *Hambri* och kommer från kyrkbyn. Namnet innehåller *hammar* i betydelsen 'höjd'. Den ursprungliga byn har delats i Lilla och Stora Hammar.

Vid kommunreformen 1862 övergick socknens ansvar för de kyrkliga frågorna till Stora Hammars församling och för de borgerliga frågorna bildades Stora Hammars landskommun. Landskommunen uppgick 1952 i Rängs landskommun som 1974 uppgick i Vellinge kommun. Församlingen uppgick 2002 i Höllvikens församling.

Kyrkogården är inramad av en fogad stenmur murad med cementbruk och avtäckta inåt av en snedställd betongavtäckning. Avtäckningen och stora delar av muren har påväxt av lava och mossa. Mot sydvästra sidan är muren täckt med murgröna. Mot öster är murens utsida fogad med vitmålat bruk och runda naturstenar.

I norr finns en större grusad parkeringsyta utanför muren. Sammanbyggd vid norra sidans västra hörn finns en äldre förrådsbyggnad med toalett för besökare.

Kyrkogården vid kyrkporten mot väster med gravstenar som står i gräs.

Huvudentrén finns mot norr där en grind av smide med putsade och vitkalkade grindstolpar leder besökaren in till kyrkans västport genom en asfalterad gång täckt med grus. Putsade grindstolpar och en mindre grindöppning finns mitt på västra sidan.

Kyrkogården är i övrigt en gräsyta med äldre gravstenar, enstaka träd och mot nordöst en yta av ängsgräs. I den klippta gräsyta ligger även enstaka hällar. På den nordvästra sidan finns John af Klerckers gravvård med byst samt en grusad gravvård och förvuxna tujor. Längre norr ut finns ytterligare en grusad gravvård samt en omgiven av buxbomshäckar.

Gravvårdarna består av gamla liggande hällar och stående kalkstensskivor från empiretid. Därtill finns många eklektiska gravvårdar i diabas och granit samt marmor och enstaka gjutjärnskors.

Vård- och underhållsplanen beskriver en kyrkogård präglad av stora förändringar från den enkla gravvård som fanns före 1800-talets utveckling med gravkvarter, grusgångar och eklektiska gravvårdar till vår tids gräsyta och fasta stenhägnad. Kyrkan uppfördes under 1100-talet och lämnades öde under perioden 1902-1928 då den restaurerades. Kyrkan används som sommarkyrka har extensiv användning som kyrkogård då Stora Hammar nya kyrka ligger i Höllvikens norra del på nära avstånd från Stora Hammar gamla kyrka.

Kyrkogården har god kapacitet för framtida begravningsverksamhet, främst genom ett stort antal återlämnade och återtagna gravar spridda på kyrkogården.

2015 genomfördes en urngravsättning men inga kistgravsättningar på Stor Hammar gamla kyrkogård. Under den senaste femårsperioden har inga kistgravsättningar men två urngravsättningar genomförts på. Kyrkogårdsförvaltningen sköter huvuddelen av kyrkogårdens gravvårdar som är återtagna/återlämnade gravplatser.

I vu-planen redovisas kulturhistoriskt värdefulla och intressanta gravvårdar som bör bevaras i framtiden även när gravrätten upphört. Vidare redovisas riktlinjer för vård- och underhåll, lagstiftning och styrdokument för kyrkogårdarnas förvaltning, utvecklingsplan samt åtgärder för trädbeståndet.

Utvecklingsplanen omfattar strategiska ställningstaganden för kommande 10 år. I sammanfattning föreslår utvecklingsplanen att:

- vidmakthålla den äldre och den yngre kyrkogårdens grundstruktur med kyrkogårdsmur, entréer/grindar

- att fortsatt utveckla kyrkogårdens landskapliga karaktär med ängsmark och förstärka kyrkogården som en del i landskapet genom komplettering av träd.

- att inventera och dokumentera kyrkogårdens alla kalkstensgravar med syfte att göra en samlad insats för att säkerställa bevarandet genom skydds- och konserveringsåtgärder.

- underhålla grindar, grindstolpar och förrådsbyggnad samt successivt byta cement/betongmaterialet mot kalkbruk och kalkfärg.

- bevara och vårda de kulturhistoriskt värdefulla och intressanta gravvårdar som anges i VU-planen på ursprunglig plats samt efter noggrann genomgång tillvarata och konservera hotade gravstenar.

VU-planen innebär ett åtagande att regelbundet kontrollera gravvårdarnas tillstånd och stabilitet samt att dubba lutande gravstenar. Det skapar säkerhet för besökare, vuxna och barn på kyrkogården. Det är församlingen mål att fortsatt verka för bevarad helhetsverkan på den äldre kyrkogården genom att sköta återlämnade och återtagna gravvårdar som är i gott skick.

Stora Hammar gamla kyrkogård från öster

Vård- och underhållsplanen ingår i ett kretslopp av aktiviteter som skall bidra till en god förvaltning av kyrkogårdarna som kulturmiljöer.
Källa: Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation.

Målsättning

Barup & Edström arkitektkontor AB uppdrogs 2014 av Höllvikens församling att ta fram vård- och underhållsplaner för församlingens begravningsplatser. Uppdraget har utförts under sommaren 2014 i medverkan av trädgårdsingenjör Lisen Hendiberg och redovisas i denna rapport samt i motsvarande rapporter för Rängs, Håslövs och Stora Hammar nya kyrkogård. Målet med vård- och underhållsplanen är att;

- ☐ *beskriva kyrkogårdens historia, "gråa" och "gröna" kulturarv samt analysera kulturhistoriska och biologiska värden,*
- ☐ *undersöka tillstånd, vårdbehov samt önskemål om utveckling av kyrkogården,*
- ☐ *ge strategi och riktlinjer för vård, underhåll och utveckling som säkerställer etablerade värden och förbättrar framtidens kyrkogård,*
- ☐ *underlätta länsstyrelsens tillståndshantering av ärenden som berör framtida åtgärder på kyrkogården.*
- ☐ *förmedla kunskap, förståelse och engagemang för kyrkogårdens kvaliteter och behov.*

Arbetsprocess

Begravningsplatsens historiska utveckling och beskrivningen av dess nuvarande utseende skapar underlag för de kulturhistoriska bedömningarna och behovet av åtgärder för kyrkogården.

Definitionen av de kulturhistoriska värdena bildar utgångspunkt för framtida planering av vård och underhåll samt utveckling av begravningsplatsen som helhet samt gravplatser och biologisk miljö.

Källor

Dokumentationen grundar sig på arkiv- och litteraturstudier, jämförande kartstudier samt på platsinventering. Källmaterial såsom beskrivningar, kartor, foto och arkivmaterial från församlingens kyrkoarkiv varav det äldre materialet förvaras på Landsarkivet i Lund och ATA, Riksantikvarieämbetet. Vidare har Lantmäteriets websökmotor historiska kartor ur Lantmäteristyrelsen arkiv och Lantmäterimyndighetens arkiv inarbetats i den historiska beskrivningen av vård- och underhållsplanen. Övriga internetkällor som använts är Fornsök, Kulturmiljöbild, Digitalt Museum och sökmotorn Charlotta. Arbetet har skett i nära samverkan med församlingens kyrkogårdsansvariga

Socknen

Stora Hammar gamla socken ligger i en odlad slättbygd på Söderslätt i Skytts härad söder om Malmö, mellan Vellinge. Stora Hammar ingick i Skytts härad, sedan 1974 i Vellinge kommun. Socknens areal är 11,42 kvadratkilometer varav 11,41 land. År 2000 fanns här 5 469 invånare. Nordöstra delen av tätorten Höllviken med Stora Hammars kyrka samt den tidigare kyrkbyn Stora Hammar med sockenkyrkan Stora Hammars gamla kyrka ligger i socknen.

Socknen har medeltida ursprung. Namnet skrevs 1133 *Hambri* och kommer från kyrkbyn. Namnet innehåller *hammar* i betydelsen 'höjd'. Den ursprungliga byn har delats i Lilla och Stora Hammar. Församlingen var till 1962 annexförsamling i pastoratet Räng och Stora Hammar som en tid efter 1632 möjligen även omfattade Kämpinge församling. Från 1962 till 2002 annexförsamling i pastoratet Räng och Stora Hammar som före 1997 även omfattade Håslövs församling och senast till 1998 Skanörs församling och Falsterbo församling. Församlingen uppgick 2002 i Höllvikens församling.

Vid kommunreformen 1862 övergick socknens ansvar för de kyrkliga frågorna till Stora Hammars församling och för de borgerliga frågorna bildades Stora Hammars landskommun. Landskommunen uppgick 1952 i Rängs landskommun som 1974 uppgick i Vellinge kommun. Församlingen uppgick 2002 i Höllvikens församling. Denna församling hade vid årsskiftet 2014/2015 15 050 invånare.

Stora Hammar gamla kyrka och kyrkogård från sydöst före 1925-1927-års istandsättning. Källa Digitalt museum.

Stora Hammars gamla kyrkogård enligt Häradsekonomska kartan 1910-1915. Källa Lantmäteriet.

Strävbågarna före 1920-talets istandsättning av kyrkan. Källa Digitalt museum.

Stora Hammar kyrka mot söder före istandsättningen. Källa: Digitalt museum.

Stora Hammar kyrka mot sydväst före istandsättningen. Källa: Digitalt museum.

Kyrkan

Kyrkan framträder som en markant volym i det öppna landskapet med sitt breda västtorn med renässansgavlar och sina två karaktäristiska strävbågar. Långhus och kor har samma bredd som tornet och avslutas med ett rakslutet kor i öster. Öster om koret finns även ett kolumbarium med urnor som har en öppning under en gravhäll som ligger i gräset.

Kyrkan har ursprung i romansk tid och byggdes med ett rektangulärt långhus av gråsten, lägre och smalare kor samt en halvrund absid i öster. Det breda västtornet torde vara från 1100-talets senare del byggd med en s. k. emporievåning för traktens feodalherre.

En dendrokronologisk undersökning av takstolar visar att dessa härrör från 1200-1230. På 1400-talet revs det östliga partiet och byggnaden fick ett nytt, rakslutet kor. Vid denna korutvidgning togs också den ursprungliga triumfbågen bort.

I den senmedeltida korgaveln återfanns vid senaste restaureringen högt upp i rummet en skadad lejonsskulptur. Det antyder att stenhuggaren vid Lundadomens byggnadshyttä Mårten Stenmästare

eller någon av hans lärjungar har varit verksam här. Kyrkorummets valv är av senmedeltida karaktär, och ovanför valven finns fragment av romanska kalkmålningar.

Även kyrkans yttre har varit smyckat i färg. Spår av detta förekommer på en rundbågsfris av kritsten. På 1600- talet omdanas kyrkan i holländsk-dansk renässansstil då tornet får välska gavlar.

Efter en period av förfall under 1900-talets början iståndsattes Stora Hammars kyrka genom en donation av den till socknen knutna släkten Lovén som är folklivsforskaren, prästen och författaren Nicolovius ättlingar. Idag framträder kyrkan i gott tekniskt skick med bl. a. bevarade och konserverade inventarier av bl. a. provinsbildhuggaren Johan Ullberg

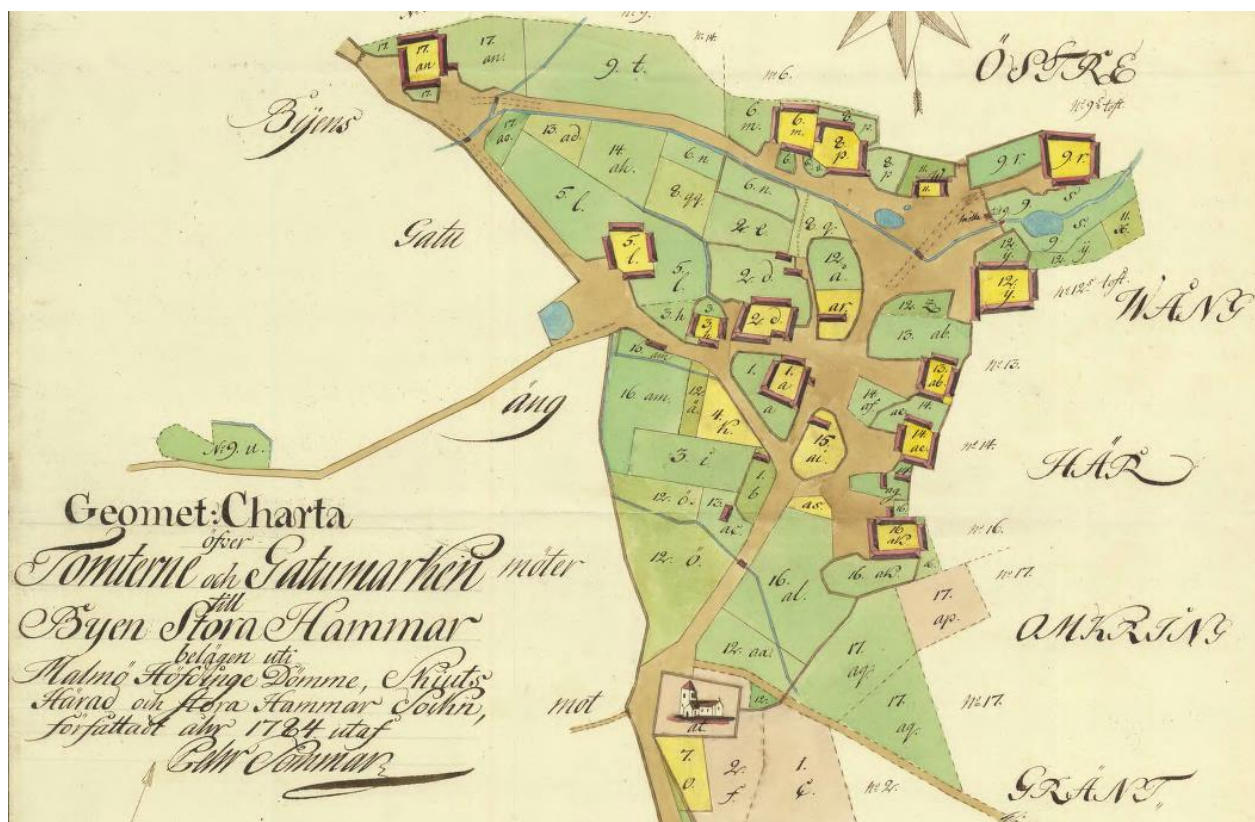
1925-1927 genomgick kyrkan en stor restaurering under ledning av doktor John av Klerker. Kyrkans papptak byttes mot ett nytt koppartak, dopfunten lagades och sattes åter på plats och ett antal målningar från sidoläktarens norra sida togs bort och flyttades till den kombinerade likvagnsboden och spruthuset. En lejonbild återfanns under altaret och sattes upp i vapenhuset, Nya fönster monterades i mindre format som motsvarade den medeltida kyrkans öppningar. Dessutom företogs en omputsning av hela kyrkan i cementputs.

Odaterad karta (troligen 1699) av Stora Hammars by, kyrka och kyrkogård som en fyrkant i söder. Källa Lantmäteriet.

Kyrkogården

Kyrkogården vid Stora Hammar gamla kyrka beskrivs på äldre kartmaterialet från tiden kring 1700 och 1784 som en mindre fyrkant runt kyrkan. Illustrationerna visar den medeltida kyrkan med långhus, kor och västtorn. Den oregelbundna fyrkanten omformas till en rektangel på

Laga skifteskarta av bytomter i Stora Hammar 1784 visar kyrkans oregelbundna fyrkant i söder. Även den bebyggda tomten 15 i centrum av byn tillhörde kyrkan och tjänade troligen som fattighus. Källa, Lantmäteriet.

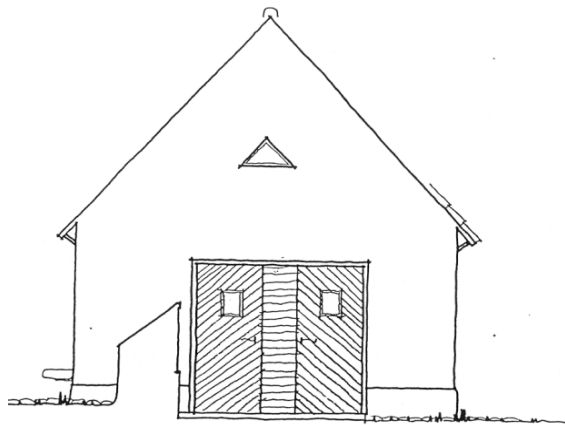
1815 års laga skifteskarta med något ökad längd mot öster som kan indikera en tidig utbyggnad. Kartmaterialets skarpa begränsning antyder att en hägnad, utförts som gräns mellan kyrkogården och det öppna, vindpinade landskapet i Stora Hammar. Läget nära kustlinjen i väster med den sandiga och magra jorden skapade en landskapsbild präglad av horisontalitet. En åslinga korsade byns inägor från öster till väster samlade vattnet till en lite damm strax öster om kyrkogården.

Under mitten av 1800-talet innebar förbättringarna av jordbruksmetoder, utvecklingen av medicinska vetenskaper att befolkningen på landsbygden ökade. Successivt ökade även antal begravningar i Stora Hammar och 1856 görs en breddning av kyrkogården mot söder. Gravkartaen visar fem gravkvarter med gångar och hägnad samt kyrkogårdens tredelade entré mot norr. Gravvårdarna anges med namn som indikerar flera stora familjegravar samt några mindre, enskilda gravar. Någon gång under slutet av 1800-talet eller början av 1900-talet sker ytterligare en stor expansion av kyrkogården, denna gång mot öster. Med 23 kvarter i en första omgång och senare ytterligare 12 kvarter får kyrkogården den utbredning den har idag. Äldre fotografier visar att gravplatsernas utformning följer tidens smak med gravkvarter, buxbomshäckar, grusade gravplatser, tujor och annan vintergrön vegetation. En gravvård med räcke tillkom intill långhusets södra sida liksom bautastenar. Området längst i öster skulle dock inte börja tas i bruk förrän senare under 1900-talet.

mot norr och väst fälls 1947. Insatser för att iordningställa vittrade gravhällar görs 1961 och kyrkogårdsmuren repareras på nytt av entreprenör Sandberg.

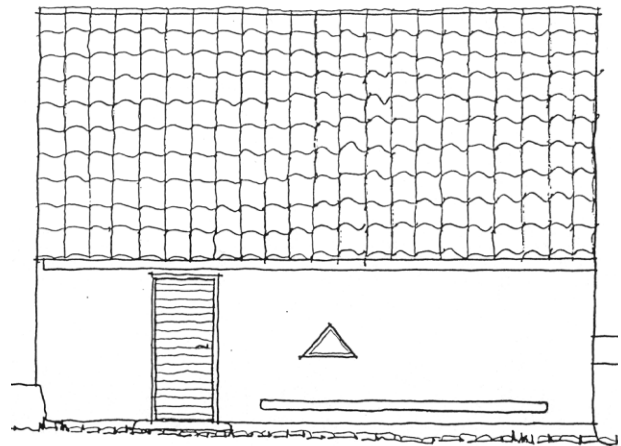
Den gamla muren vid kyrkogårdens östra gräns rivs och ersätts med ny mur av vitputsad gråsten, som i höjd och utseende ansluter till övriga delar av kyrkogårdsmuren. Arbetet utförs efter ritningar av arkitekt Erik Månsson 1978.

1994 planteras nya träd på kyrkogårdens norra och södra sida och skadade almar ersätts.

Gavel i öster

Förrådshuset vid kyrkogårdens nordvästra hörn.
Gaveln mot öster.
Källa: Kyrkoarkivet, Höllvikens församling.

Ärnfasad mot kyrka ~ söder

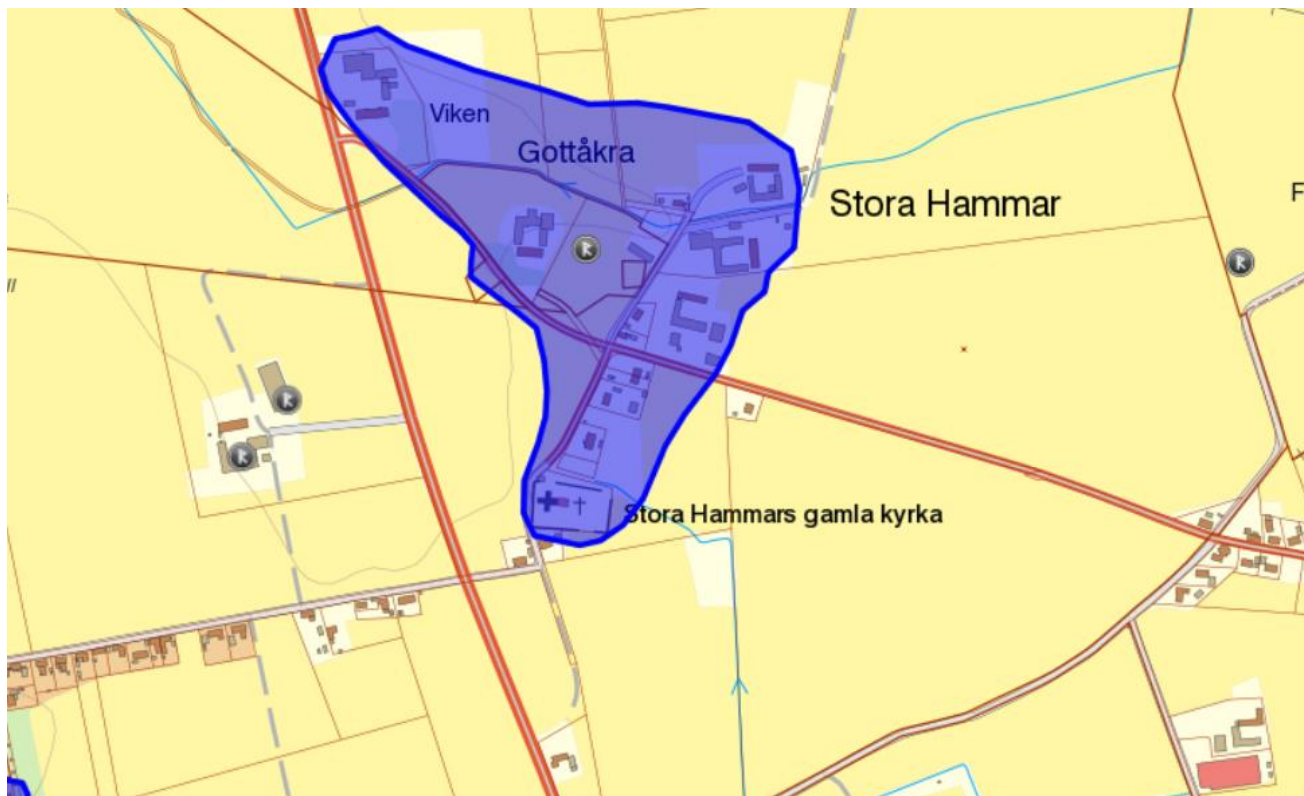
Förrådshuset vid kyrkogårdens nordvästra hörn.
Fasad mot norr.
Källa: Kyrkoarkivet, Höllvikens församling.

Stora Hammar gamla kyrka och kyrkogård vid enskiftet 1815. Källa: Lantmäteriet.

Stora Hammars gamla kyrka och kyrkogård vid Storskiftet 1779. Källa: Lantmäteriet.

Stora Hammar gamla kyrkogård ligger i söder på ett stort fornrikt område med Gottåkra och Viken i norr. Källa Fornsök, Riksantikvarieämbetet.

Fornlämningar under mark

Socknen har medeltida ursprung i en trakt rik på fornfynd. Boplatser från stenåldern är funna. Från bronsåldern finns en gravhög. Från järnåldern finns ett gravfält på Hammarsnäs. Foteviksspärren i Foteviken var en vikingatida avspärkning.

Stora Hammars bytomt omfattar ett ca 600x100-350 m. stort område (NV-SÖ). Enligt storskifteskarta hade landsbyn Stora Hammar 17 gårdar på 1570-talet.

Hammar var under medeltiden prebende (ett kosthåll för någon som inte direkt var knuten till pastoratet) åt Lundsdomkapitel.

Vid besiktning i åkermarken norr om gamla kyrkan påträffades i ytan förrostade järnföremål, keramik, tegel samt enstaka flintavslag. Omfattande medeltida kulturlager och bebyggelse lämningar har dokumenterats vid undersökningar 1993 med datering ca 1000-1300-tal.

Vid arkeologisk förundersökning i form av schaktningsövervakning år 2005 påträffades en mindre yta med 0,03 m lera som eventuellt var rester av ett lergolv. Vidare påträffades spår efter borttagandet av stubbar efter träd och buskar som tidigare förmodligen varit del av tomtgräns. Vid platsen för denna gräns fanns under matjorden 10-20 stora stenar i en stengärdekonstruktion. Vissa av stenarna låg i dagen. Fynd av tegelkross, glas av modern typ, del av borste samt en större skärva av yngre rödgods med året 1899 inristat i glasyren.

Vid arkeologisk förundersökning år 1997 påträffades i ett schakt ca 45-145 m söder om bytomten, lämningar efter jordvändning i jordförbättrande syfte, från ca 1500-1800-talen. I schaktets N del påträffades rännor och gropar, vilka tolkades som gränser resp. lertäktsgropar samt fynd av djurben.

Stora Hammar gamla kyrkogård i flygbild som visar den grusade parkeringen kyrkogårdsmuren, kyrkan och det gamla spruthuset vid det nordvästra hörnet. Kyrkogårdens gravar står i en välklippt gräsyta. Vid den norra sidan urskiljs en långsträckt yta av ängsgräs. Källa www.hitta.se, 2016-08-30.

KYRKOGÅRDEN IDAG

Planering, gravkvarter och plantering

Omgivningarna

Tillfarten till kyrkogården sker från en asfalterad byväg, till kyrkans grusbelagda, parkering mot nordväst. Parkeringen omges i norr av ett bostadshus, i öst och väst mot ängar och åkermark.

Kyrkan har ett solitärt läge i ett kargt och vindpinat landskap, med öppna vyer i alla väderstreck. I nordost löper en liten bäck i ett djupare, kraftigt bevuxet dike, omgivet av varierad växlighet, i huvudsak sly och gräs. Kyrkogården inramas i norr av tre stycken lindar, som bildar ett avslut mot det öppna åkerlandskapet, medan sydsidans mur delvis vetter mot en privat trädgård.

Kyrkogården

Mur och grindar

Kyrkogården omges av en mur av granit, gnejs, skiffer och tegelkross som avtäckts med en grovkornig cementgjuten skiva. Muren som är 1-1,5 meters höjd är fogad i bruk. Byggskarvar visar att de olika partierna är utförda och reparerade vid olika tillfällen. Muren mot öster och norr har större stenar, finare putsstrykning och mindre inblandning av mindre sten. Murens ovansida är delvis bevuxen av mossor och lavar, t.ex. vid södra muren och ett anslutande parti av den västra som är täckt till stor del av murgröna. Avtäckningens överkragning varierar, kraftigast mot väster, där muren under avtäckningsplattan har en buktig form.

I murens utsida finns mot norr och väster ett stort antal direkt fästa smidda järnögglor på ca 30-40 cm höjd över mark för att gjord för att förr i tiden binda kyrkobesökarnas hästar. Mellan mur och åker finns i söder och öster ett gräsbevuxet parti, med rik, växtlighet såsom högre gräs och nässlor.

Kyrkogården har två entréer. Huvudentrén leder från parkeringen i norr och en sidoentré från byvägen i väster. Denna mindre entré har en svartmålad smidesgrind med gångjärn i muren samt trycke av skruvat och smidet järn. Kröningen är konkav med dekor av konsekrationsskors. Huvudentrén till kyrkogården utgörs av ett två gånggrindar och i mitten en pargrind som utgör körgrind. Grindarna är utförda av svartmålat smide och dekorerat nertill med kryssmotiv och hängande bladmotiv upptill. Gångjärnen är infästade i fyra grindstolpar formade som pelare med vitmålad puts med pyramidformade kopparplåtsavtäckningar.

Övrigt

Från huvudentrén leder en gång till kyrkans huvudentré mot väster. Gången som är den enda gången på kyrkogården utförd av asfalt belagd med singel. Längs gången finns fyra lyktstolpar av traditionell. Armaturerna av lyktmodell har skaft av svart stål och kupa av klarglas. Utanför kyrkan står till vänster om vapenhusportalen två bänkar, tillverkad av Byarums bruk i obehandlad teak och med svartmålade järnpartier. Ytterligare en bänk, tillverkad av tre rektangulära granitblock, finns placerad utmed kyrkans söderfasad. På ömse sida om vapenhusentrén står granitstenar.

Trädgårdsavfall samlas upp i en gjuten binge på kyrkogårdens nordöstra sida.

I nordöst finns innanför muren en gjuten binge för trädgårdsavfall, tidigare avtäckta med tak av tjärade bräder, i söder ett stativ för redskapsupphängning.

Förråd, kafé, wc

Vid kyrkogårdens sydvästra hörn finns en byggnad som tidigare varit spruthus och garage för likvagn. Denna byggnad används för sommarcafé, toalett och förråd. Den har en skev planform placerad som en förlängning av kyrkogårdsmurarna vid det sydvästra hörnet. Den övriga delen av byggnaden står utanför kyrkogårdens gräns. Byggnaden är murad och putsad samt vitmålad. Taket är täckt med äldre enkupigt, ofalsat tegel i rött och rödgul kulör. Takteglet är murat i gavelröstena. Hängrännor saknas.

Växtmaterial

Idag ligger flertalet gravar i en yta av klippt gräs. Ett fåtal gravvårdar är grusgravar, täckta av ljust grus. De flesta gravvårdar saknar vegetativ utsmyckning, men rosor, kärleksört och buxbom förekommer. Kyrkogårdens växtlighet är i huvudsak låg. Den klippta gräsytan dominerar platsen. En grav med en grupp höga tujor bryter den horisontella linjen och väster om kyrkan står en hög hästkastanj som troligen ackompanjerats av ytterligare träd av samma art.

Utmed kyrkogårdsmurens norra och södra sida finns tre respektive fyra glanslindor, troligen planterade 1994. Delar av muren längs södra gränsen täcks av murgröna. Några fläderbuskar finns också här. Längs östra muren finns fyra mindre buxbomsklot placerade med jämnt mellanrum. Vid spruthusets solsida växer stockrosor i gatstensytan.

Ett ängslikt parti sträcker sig som ett oregelbundet band längs norra långsidan. Här finns förutom gräs olika blommande örter så som rölleka, rödklöver, svartkämpe, näva, teveronika, gulmåra, revfingerört, färgkulla och blåklint. Ett syrenbuskage står i ängsytan.

Kyrkogården omges av åker och hagmark. Dominerande träd och buskar är hagtorn, fläder, alm, nyponros och oxel.

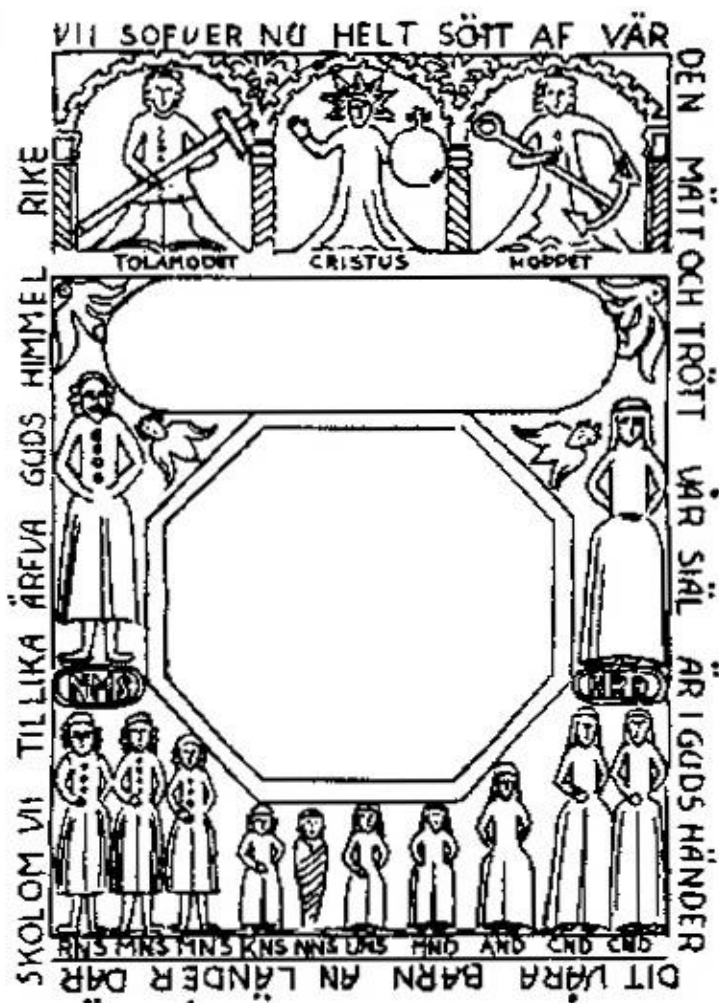
Gravvårdar

Gravvårdarna på Stora Hammars gamla kyrkogård präglas av stor variation. De äldsta gravstenarna är kalkstenhällar från det gamla jordbruks- och fiskarsamhället utförd i stående och liggande format. Dessa gravstenar från 1700-talet och 1800-talets första hälft speglar är utformade i nyklassicistisk och emprietradition med många klassicistiska motiv, strålsol, ovala, cirkuära och triangelformade ytor och sirlig text inte sällan med rik text och bilder av familjen. Två av dessa är uppställda på östra sidan av förråd/wc-byggnaden. Den mot öster är Nils Mattsons gravvård. I översta fältet kan man urskilja orden: "Här hvilar två kroppar".

I nedre fältet läses: "Härunder ligger begravnen ärlige välforståndige skatteåbon salig Nels Masson som bodde här i Stora Hammar och døde D 4 Augusti år 1775. Hans ålder var 74 år 4 månader. Och hans dygdiga och gudfruktiga kära hustru salig Hanna Rasmusdotter. Bodde här i Stora, Hammar och døde här." Årtalet för hennes död har aldrig blivit angivet på gravstenen. Det var 1781. Gravhällen har konserverats på bekostnad av Riksantikvarieämbetet och satts upp på väggen, dock så olyckligt att rostiga beslag bidragit till att spräcka stenen. Därför är den åter mogen för en stenkonsivering rostfria beslag samt komplettering av ett skyddstak.

En annan gravstenshäll ligger strax söder om det Lovénska gravkoret och är en gravvård över Per Mangus Lovén präst i Räng och Stora Hammar under 1800-talet. Gravhällen som ligger gräset är skriven på latin.

Flera av de totalt kalkstenhällar som står raka eller lutande i gräsytan är kraftigt skadade med sprickor eller genom exfoliering. Skador återfinns även på liggande kalkstensgravhällar med sprickor och star vittring. Text och bilderna är i flera fall på väg att utplånas varför man bör så snart som möjligt rengöra stenarna, skraffera ytorna, dokumentera och tolka texterna.

Nels Massons gravvård på östra väggen till f.d.bårhus.

På kyrkogården finns två påkostade gravvårdar krönta av urnor, ett förstklassigt stenhuggeriarbete. Kyrkogården mest produktiva och ur utformningssyn mest utvecklade hantverket kommer från denna period. I början av 1900-talet bryts denna preciosa eklektiska gravkonst mot en mer materialorienterad utformning med olika nyanser av brun och rödtonad granit med råköpp och inte sällan som bautastenar i större format.

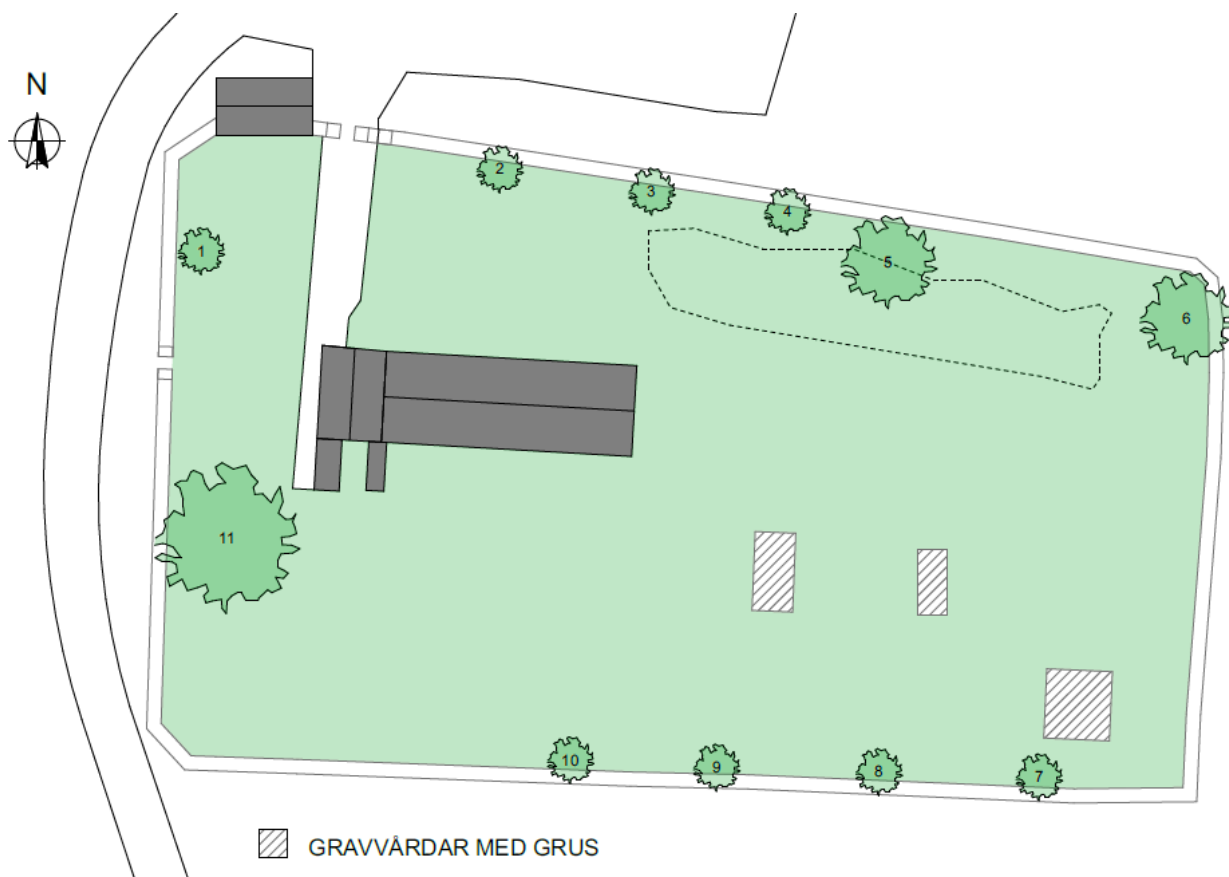
De äldre gravvårdarna har förutom namn, födelsedatum och dödsår ofta försetts med olika bibelcitater och minnesord medan de senare vanligen bara har namnet och/eller födelseår och dödsår inskrivet. Även art deco förekommer i början av 1900-talet med sin stiliserade dekor.

Vården av begravningsplatsen är ett långsiktigt arbete. Denna vård- och underhållsplan utgör därför inte ett slutgiltigt dokument för kyrkogårdens bevarande. De kulturhistoriska värdena ändras med tiden liksom vår tolkning av dem. Utifrån den generella beskrivningen och värderingen av gravplatserna kan församlingen i framtiden förändra denna värdering.

I denna vård- och underhållsplan presenteras värdefulla gravvårdar i två grupper; kulturhistoriskt värdefulla och intressanta gravvårdar. Den första gruppen ges ett lagskydd och den andra gruppen avser att underlätta framtida ställningstaganden att utöka skyddet av gravvårdar. Indelningen syftar även till att underlätta val av gravstenar som bevaras respektive gravstenar som kan återanvändas och huggas om för nya gravvårdar.

Växt- och djurliv

Största delen av kyrkogården utgörs av klippt gräs med örtinslag så som vitklöver, revfingerört, tusensköna och rölleka. Den stora klippta gräsytan begränsar den biologiska mångfalden jämfört med intilliggande ängsytta men innehåller en betydligt större biologisk mångfald än grusad yta. Här saknas dock en variation i växtligheten och sammanhållande buskage som kan fungera som spridningskorridorer och gömställen och boplatser för fåglar, smådjur och insekter. Lindar, syren, hästkastanj och adult murgröna (blommande) främjar förekomsten av bin, humlor, blomflugor och fjärilar tillsammans med omgivande rosenbuskar, hagtorn och fläder. Tillsammans med stenmurens mossor och lavar skapar kyrkogårdens artrikedom en värdefull lokal i symbios med många växter, insekter och fåglar.

VÄRDEN

Kulturarhistoriska värden

Den kulturarhistoriska värdebeskrivningen syftar till att i detalj beskriva de konkreta värdena och därmed tydliggöra motiven för vad som skall bevaras och vårdas på kyrkogården i framtiden. Bevarandemotiven beskrivs som underlag för en sammanvägd bedömning av kriterierna. Värderingen ger även underlag för att definiera ambitionsnivå för bevarandet och föreslå åtgärder som förstärker de kulturarhistoriska värdena.

Värden definieras med utgångspunkt i två huvudaspekter

Dokumentvärden som är konkreta värden baserade på historisk grundfakta.

Upplevelsevärden, de estetiska, upplevelsemässiga och socialt engagerande egenskaperna som utgör bedömningar och tolkningar av det fysiska tillståndet.

Dokumentvärden är t.ex. de trädgårdshistoriska, teknikhistoriska, stilhistoriska, samhällshistoriska, socialhistoriska och personhistoriska värdena.

Upplevelsevärden är av t.ex. arkitektonisk, konstnärlig, symbolisk, miljöskapande, identitets- eller traditionskapande art.

Utvärderingen av dessa två huvudaspekter möjliggör en sammanvägning och bedömningar av kyrkogårdarna och de enskilda gravplatserna, ifall det äger representativitet, sällsynthet och autenticitet (äkthet i förhållande till en specifik tidsperiod) samt möjlighet att förmedla och berätta historia genom sitt eget fysiska tillstånd, (dess pedagogiska värde).

Dokumentvärden

Kyrkogårdshistoriskt värde

Kyrkogården och kyrkan har i ett öppet landskap väl synligt i det omgivande slättlandskapet. Genom kyrkans och kyrkogårdens placering har den stor betydelse för den visuella bilden av samhället och dess karaktär.

Den gamla kyrkogårdens struktur med gravkvarter, planteringar och gravvårdar som formades av normer och traditioner vid 1800-talets senare hälft och 1900-talets början har drastisk förändrats genom igenläggning av gångar och rensning av den traditionella vegetationen såsom buxbom, tujor och idegranar.

Utmärkande drag är idag den stora variationen av gravvårdar, kyrkogårdens öppenhet och uniforma markbeläggning av gräs samt fasta inramning av kyrkogårdsmur. Ett parti av ängsgräs ger associationer till den kyrkogård som präglade traditionen före 1800-talets mer preciösa utformning med gravkvarter, kanthäckar, tujor och idegranar.

Samhälls- och socialhistoriskt värde

De ur statussynpunkt främsta gravplatserna finns vanligen närmast kyrkan. På Stora Hammars kyrkogård är dessa gravplatser spridda över hela kyrkogården med några större gravvårdar och monument öster om kyrkan en del som togs i bruk efter kyrkans restaurering på 1920-talet. Det är gravvårdar av diabas och granit samt grusbäddar och stankanter samt en byst av restauratorn af Klercker. Här har tidigare även funnits gravplatser med hägnader av smide, pollare och kedjor.

På kyrkogården dominerar titeln hustru och maka som den enskild vanligaste titel vilket pekar på den gifta kvinnans status och respekt. Den finns på såväl äldre gravvårdar som nya, ofta tillsammans med den näst vanligaste titeln lantbrukare. Lantbrukarnas gravvårdar är påkostade, formade som obelisk, kors, urna och kolonn eller bautasten. Flera lantbrukares gravvårdar är också familjegravar och generationsgravar. Även titlar som dräng och åbodotter kan vi knyta till det gamla bodesamhället

Kyrkogårdens gravtradition präglas av sitt läge i en trakt präglad av lantbruk sedermera med förhållandevis produktiva jordar. Vi finner även titeln åbo, hantverkare som smeder, målar- och skräddarmästare samt snickare medan titlar som doktor, fil doktor och djurläkare avspeglar socknens transformering till en bygd för attraktiv boendeort i storstadens närhet.

Enstaka äldre familjegravarna är placerade söder och väster om kyrkan. De speglar ett samhälle med stora förändringar under det tidiga 1900-talet avspeglas tydligt i gravvårdarna. Bland gravvårdarna märks flera betydelsefulla personer som levtt i socknen och som verkat för att skapa det samhälle som Stora Hammar är idag. Gravvårdarnas texter ger oss kunskap samhällets historia som kan komplettera den skrivna historien och göra hembygden levande. Kyrkogården har därmed mycket viktigt källmaterial för framtida forskning; samhälls-, person- och kulturhistoriskt.

Förteckning över titlar på gravstenar

Lantbrukare	31
Hustru	30
Maka	3
Åbo	2
Hemmansägare	2
Husägare	2
Skräddarmästare	2
Smedmästare	2
Sönerna, sonen	2
Barnmorska	1
Djurläkare	1
Doktor	1
Drängen	1
Döttrarna	1
Fil doktor	1
Fru	1
Kvarnägare	1
Kyrkovärd	1
Målarmästare	1
Nämndeman	1
System	1
Trädgårdsmästare	1
Åbodotter	1
Änka	1

Upplevelsevärden

Kyrkogården har betydande upplevelsevärden genom sin enkla och starka helhetsverkan i ett öppet och vindpinat landskap. Partiet med ängsgräs bidrar till ett skönhetsvärde och associationer till en äldre kyrkogårdstradition som präglade de äldre kyrkogårdarna före 1800-talets ambitiösa kyrkogårdskultur.

Identitetsvärde

Kyrkan och kyrkogården är en viktig symbol för Stora Hammar och det omgivande agrara samhället. Som sommarkyrka med olika evenemang under sommarhalvåret har den utvecklats till ett kulturellt centrum i trakten. Som församlingens enda väl bevarade kyrka med medeltidskaraktär får den särskild betydelse med sitt historiska djup.

Enskilda gravvårdar av olika typer speglar samhällsförändringar och olika utformningssätt i kyrkogårdsmiljön som bidrar till miljöskapande värden. Tillsammans med kyrkogårdens karaktäristiska grundstruktur med kyrkogårdsmurarna, strävpelare, grindstolpar och det f.d. spruthuset förstärks bilden av Stora Hammar som en kyrkogårdsmiljö med bevarad medeltidskaraktär

Kontinuitetsvärde

Gravvårdarnas varierade utformning speglar olika ideal och villkor för traktens gravseder under 1800- och 1900-talet. Kyrkogården har många äldre gravvårdar av kalksten från det gamla bondesamhället. De bidrar tillsammans med påkostade eklektiska gravvårdar från 1800-talets slut och 1900-talets i grå granit och diabas samt nationalromantiska bautablock i råkopp till en rik variation och med monumentala inslag. De är uttryck för traktens välmåga och framgångsrika utveckling under perioden.

Gravplatser med kulturhistoriskt värde

Kulturhistoriskt värde för gravplatser redovisas i följande förteckning med två kategorier. Den första kategorin "Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar" är de mest värdefulla gravvårdarna och skall införas i gravregistret och ges skydd enligt Kulturmiljölagen. I den andra kategorin "Gravvårdar med kulturhistoriskt intresse" ingår övriga värdefulla gravvårdar som bör skyddas och på sikt ev. få motsvarande skydd som "Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar". Den första gruppen ges således ett formellt lagskydd medan den andra gruppen avser att underlätta framtida ställningstaganden att utöka skyddet av gravvårdar. Indelningen syftar även till att underlätta val av gravstenar som bevaras respektive gravstenar som kan återanvändas och huggas om för nya gravvårdar.

Vården av begravningsplatsen är ett långsiktigt arbete. Denna förteckning av gravvårdar utgör därför inte ett slutgiltigt dokument för bevarandet. De kulturhistoriska värdena ändras med tiden liksom vår tolkning av dem. Utifrån den generella beskrivningen och värderingen av gravplatserna kan församlingen i framtiden förändra denna värdering.

Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar

Markerade gravanläggningar är kulturhistoriskt värdefulla. De omfattar gravvårdar och i enstaka fall även gravanordningar, såsom stenramar, grusbädd, gravträd, samt häckar som inte får förändras, flyttas, avlägsnas eller åter upplåtas. Vårdarna skall bevaras och vårdas på plats för framtiden. Vårdarnas och gravanläggningarnas omedelbara omgivning får inte förvanskas.

Församlingen kyrkoförvaltning anger i följande förteckning över kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar de som skall införas i gravregistret och ges skydd enl. Kulturmiljölagens 4 kap.

Dokumentation och beskrivning som utgör underlag för denna vård- och underhållsplan utgör underlag för urval av kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar. Representativitet är ett viktigt kriterium för bedömning av gravvårdarnas kulturhistoriska värde. Andra gravvårdar har valts ut för att de är tidstypiska eller har ett högt socialhistoriskt, personhistoriskt eller lokalhistoriskt värde. Gravstenens inskrift kan ha ett socialhistoriskt värde genom vad som berättas om titlar, status, gårdstillhörighet eller gravvårdstraditioner. Inte minst kvinnornas status och roll i samhället går att utläsa från gravvårdarnas inskrifter. En gravvård eller gravplats kan vara kulturhistoriskt värdefull enligt flera kriterier och bedömas värdefullare än en gravvård med ett starkt men enstaka kriterium. Några särskilda kriterier som varit värdefulla på Stora Hammars gamla kyrkogård är;

- Gravplatser/gravvårdar med tids- och stiltypiska drag.
- Utformningskvalitet, material eller teknikhistoriskt värde.
- Person- eller lokalhistorisk viktiga gravvårdar.
- Yrkestitlar eller titlar som har intresse ur lokal- eller socialhistorisk synpunkt.
- Ovanliga eller sällsynta gravvårdar.
- Gravplatser och gravvårdar med kulturhistoriskt värdefull vegetation eller hägnad.

Följande förteckning redovisar gravvårdens utformning, material, växter samt inskriptioner såsom titel, namn, födelseår, dödsår dock inte datum, bibelhänvisning eller annan referens som inte är avgörande för förståelsen av det kulturhistoriska värdet. Gravvården anges med kvartersnummer och gravplatsnummer motsvarande gravkartans och aktuellt gravregister.

GRAVVÅRD 0 monterad på förrådet mot öster

Beskrivning

Stor håll av kalksten monterad mot förrådets östra vägg, ej på ursprunglig plats

Inskription

"..ärlige välforstående skatteåbon salig Nels Masson som bodde här i Stora Hammar och døde D 4 Augusti år 1775. Hans ålder var 74 år 4 månader. Och hans dygdiga och gudfruktiga kära hustru salig Hanna Rasmusdotter. Bodde här i Stora, Hammar och døde här."

Urvalskriterium

Lokalhistoriskt värde: gammal stor familjegravsten
Utformning: rikt dekorerat med bilder på män och kvinnor i tidstypiska dräkter

Kulturhistoriskt värde

Kulturhistoriskt mycket värdefull gravvård

Vårdbehov

Spricka bör lagas i anslutning till omsättning med rostfria beslag och bättre upplag.

GRAVVÅRD 88

Beskrivning

Äldre gravsten av kalksten med välvd kröning

Inskription

Svårläst inskription.

Urvalskriterium

Lokalhistoriskt värde: äldre gravsten

Kulturhistoriskt värde

Kulturhistoriskt mycket värdefull gravvård

Vårdbehov

Bör undersökas avseende lutning och ev. konserveras, rengöras och text-tolkas

GRAVVÅRD 78

Beskrivning

Eklektisk gravsten av diabas och dubbla socklar av granit. Dekor av kors, krans och välvd texttavla

Inskription

Lantbrukare Ola Hansson, nr 13 St Hammar 1829-1890, hustru Hanna Hansson 1830-1925

Urvalskriterium

Utformning: eklektisk

Lokalhistorisk värde: gårdsnamn, Ortsnamn

Samhällshistoriskt värde: titel

Kulturhistoriskt värde

Kulturhistoriskt värdefull gravvård

Vårdbehov

Sten rengörs från lavar.

GRAVVÅRD 80

Beskrivning

Gravvård av kalksten med vinkelkrön

Inskription

Svårläst text

Urvalskriterium

Lokalhistoriskt värde: äldre gravsten.

Kulturhistoriskt värde

Kulturhistoriskt mycket värdefull gravvård

Vårdbehov

Bör undersökas avseende lutning och ev. konserveras, rengöras och text-tolkas

GRAVVÅRD 72

Beskrivning

Eklektisk gravsten i ljus marmor på dubbel sockel av marmor och granit. Välvd inskriptionstavla, handslag och vinkelkrön

Inskription

Lantbrukare Hans Pehrsson och hustru Herta
Hansson L Hammar 1850-?

Urvalskriterium

Utformning: eklekticism i marmor

Kulturhistoriskt värde

Kulturhistoriskt värdefull gravvård

Vårdbehov

Skadad sockelsten lagas.

GRAVVÅRD 71

Beskrivning

Eklektisk gravsten av ljus granit med två inskriptionstavlor av ljus marmor. Vålvt krön med akroterion på utbredd sockelsten i ljus granit. Senare kompletterat kors

Inskription

Hemmansägare Jöns Larsson Skegrie 1801-Lilla
Hammar 1871 , kära maka Elna Pehrsson Lilla
Hammar 1806-1870

Urvalskriterium

Utformning: ovanligt, två stentavlor

Lokalhistoriskt värde: ortnamn

Socialhistoriskt värde: titel

Kulturhistoriskt värde

Kulturhistoriskt mycket värdefull gravvård

Vårdbehov

Inga vårdbehov.

GRAVVÅRD 70

Beskrivning

Väl bevarad kalkstenshäll med vålvt krön och pilastrar

Inskription

Urvalskriterium

Utformning: pilastrar

Lokalhistoriskt värde: gammal gravsten

Kulturhistoriskt värde

Kulturhistoriskt mycket värdefull gravvård

Vårdbehov

Bör rengöras och text-tolkas

GRAVVÅRD 69

Beskrivning

Pedestal av diabas som står på ljus granitsockel

Inskription

Lantbrukare Måns Andersson 1828-1908, maka Ingar

Hansdotter 1831-1870, dotter Thilda 1855-1866

Emma 1857-1858

Urvalskriterium

Utformning: pedestal

Socialhistoriskt värde: titel

Kulturhistoriskt värde

Kulturhistoriskt mycket värdefull gravvård

Vårdbehov

Inga vårdbehov.

GRAVVÅRD 56

Beskrivning

Stor diabas sten med fronton i fyra väderstreck krönt av obelisk, Tvådelad sockel av diabas samt ljus granitsockel.

Inskription

Lantbrukare och kyrkovärden Ola Mattsson Haglösa

1825 - St Hammar 1895, hustru Anna Sörensson

Gyllie 1826 - St Hammar 1897

Urvalskriterium

Utformning: diabas med urna, hantverksskicklig

Lokalhistoriskt värde: Ortsnamn

Socialhistoriskt värde: titel

Kulturhistoriskt värde

Kulturhistoriskt mycket värdefull gravvård

Vårdbehov

Inga vårdbehov.

GRAVVÅRD 55

Beskrivning

Nationalromantisk gravvård med ovanlig form

Inskription

Lantbrukare Sven Andersson St Hammar 1821-1885

hustru Bengta Nilsdotter St Hammar 1823-1896

Urvalskriterium

Utformning: nationalromantisk i ljusröd sten

Lokalhistoriskt värde:

Kulturhistoriskt värde

Kulturhistoriskt mycket värdefull gravvård

Vårdbehov

Inga vårdbehov

GRAVVÅRD 50

Beskrivning

Gravkors på piedestal av diabas med sockel av ljus granit.

Inskription

Karna Jönsson S. Åkarp 1833 St Hammar 1905

Urvalskriterium

Utformning: eklektisk, hantverksskickligt kors

Lokalhistoriskt värde: ortsnamn

Socialhistoriskt värde: kvinnograv

Kulturhistoriskt värde

Kulturhistoriskt mycket värdefull gravvård

Vårdbehov

Inga vårdbehov

GRAVVÅRD 51

Beskrivning

Granitsten med infäld marmorskiva med text och handlag samt akroterion och urna på sockel av granit

Inskription

Hemmansägare Jöns Michalsson, Tygelsjö 1806-St Hammar 1876, hustru Kjersti Svensdotter L. Hammar 1803-St Hammar 1870.

Urvalskriterium

Utformning: eklektisk infälld sten och urna, handslag och urna

Socialhistorisk värde: titel

Lokalhistoriskt värde: ortsnamn

Kulturhistoriskt värde

Kulturhistoriskt mycket värdefull gravvård

Vårdbehov

Inga vårdbehov

GRAVVÅRD 63

Beskrivning

Äldre gravsten av kalksten med vinklat krön. Fyra medaljongformade inskriptioner. Obeliskformade element

Inskription

Nils 1851-1858

Nils 1815-1850

Hans 1852-1852

Anna 1859-1859

Urvalskriterium

Utformning: äldre sten

Kulturhistoriskt värde

Kulturhistoriskt mycket värdefull gravvård

Vårdbehov

Sprickor och skadat krön, översyn av konservator

GRAVVÅRD 64

Beskrivning

Gravvård i marmor med dubbel sockel, texttavla med ornament, akroterion och kors

Inskription

Åbodotter Karna Anderssson St Hammar 1841-1877

Urvalskriterium

Utformning: eklektisk

Socialhistorisk värde: titel, kvinnograv

Kulturhistoriskt värde

Kulturhistoriskt mycket värdefull gravvård

Vårdbehov

Inga vårdbehov.

GRAVVÅRD 46

Beskrivning

Gravvård formad som stubbe med texttavla och lagerkrans av grå granit

Inskription

Lantbrukare Jöns Jeppson 1839-1876 St Hammar

Urvalskriterium

Utformning: stubbform

Socialhistoriskt värde: titel

Kulturhistoriskt värde

Kulturhistoriskt mycket värdefull gravvård

Vårdbehov

Rengörs från smuts.

GRAVVÅRD 45

Beskrivning

Nygotisk gravvård med texttavla av ljus marmor i gotiskt valv under båge och pelare, sockel och västornament som kröning av grå granit. Sockel av ljus granit

Inskription

Svårläst inskription

Urvalskriterium

Utformning: eklektiskt, nygotisk, kröning och textavla

Kulturhistoriskt värde

Kulturhistoriskt mycket värdefull gravvård

Vårdbehov

Rengöres och text-tolkas

GRAVVÅRD 44

Beskrivning

Gammal kalkstenskiva med strålsol, välvd kröning och pilastrar

Inskription

Svårläst inskription

Urvalskriterium

Utformning: empire

Kulturhistoriskt värde

Kulturhistoriskt mycket värdefull gravvård

Vårdbehov

Bör rengöras, text-tolkas och dokumenteras av konservator

GRAVVÅRD 9

Beskrivning

Kraftig obeliskformad gravsten av diabas på dubbel sockel av granit

Inskription

Lantbrukare Sone Nilsson Håslöv 1803-St Hammar 1845, nämndeman Nils Sånesson N Håslöv 1826, St Hammar 1906, hustru Hanna Andersson Arlov 1835-St Hammar 1894

Urvalskriterium

Utformning: eklektisk, kraftfull form, diabas

Lokalhistoriskt värde: Ortsnamn

Socialhistoriskt värde: titel

Kulturhistoriskt värde

Kulturhistoriskt mycket värdefull gravvård

Vårdbehov

Inga vårdbehov

GRAVVÅRD 15

Beskrivning

Familjegrav med en stående gravsten i grå granit med gråröd, oval texttavla och byst samt två liggande gravhällar i grusad bädd med stenskanter i ljus granit. Två flerstamiga, höga tujor.

Inskription

Doktor John af Klercker född i London 1866, död i Lund 1929

Urvalskriterium

Utformning: byst och stor familjegrav

Lokalhistoriskt värde: ortsnamn

Socialhistoriskt värde: titel

Kulturhistoriskt värde

Kulturhistoriskt mycket värdefull gravvård

Vårdbehov

Inga vårdbehov

GRAVVÅRD 20

Beskrivning

Gräröd granitsten med vinklat krön och dubbel sockel, texttavla med vinkelkrön samt cirkulär parian Jesus med törnekronan

Inskription

Lantbrukaren Hans Nilsson, Kongstorp 1810-1891, hans maka Emma Larsson 1813-1879

Urvalskriterium

Utformning: parian och texttavla

Lokalhistoriskt värde: Ortsnamn

Socialhistoriskt värde: titel

Kulturhistoriskt värde

Kulturhistoriskt mycket värdefull gravvård

Vårdbehov

Inga vårdbehov

GRAVVÅRD 38

Beskrivning

Grå granit med välvt krön, cirkulär parian av Thorvaldsens natten, texttavla av ljus marmor dubbel sockel

Inskription

Hemansägaren Jöns Pehrsson 1802-1871 St Hammar, hustru Boel Larsdotter 1811-1888

Urvalskriterium

Utformning: parian och texttavla

Lokalhistoriskt värde: Ortsnamn

Socialhistoriskt värde: titel

Kulturhistoriskt värde

Kulturhistoriskt mycket värdefull gravvård

Vårdbehov

Inga vårdbehov

GRAVVÅRD 11

Beskrivning

Diabas med pyramidkröning sockel samt granitsockel

Inskription

Lantbrukaren Anders Andersson, Fuglie 1789- St Hammar 1863. Karna Hansdotter Eskilstorp 1809-1895.

Urvalskriterium

Utformning: Eklektisk, diabas

Socialhistoriskt värde: titel

Lokalhistoriskt värde: Ortsnamn

Kulturhistoriskt värde

Kulturhistoriskt mycket värdefull gravvård

Vårdbehov

Inga vårdbehov

GRAVVÅRD 20

Beskrivning

Familjegrav i grusbädd med granitram. Två gravvårdar i diabas på sockel av granit välvt krön (1) och vinklat krön (2)

Inskription

1. Skräddaren Anders Andersson 1844-189, hustru , barnmorska Anna Andersson 1839-1904, dotter Johanna 1875-1895.
2. M.P. Holmberg, Vallby 1821- St Hammar 1905, hustru Kjersti Jönsson 1823-1892.

Urvalskriterium

Utformning: Eklektisk

Socialhistoriskt värde: titel

Lokalhistorisk värd: ortsnamn

Kulturhistoriskt värde

Kulturhistoriskt mycket värdefull gravvård

Vårdbehov

Inga vårdbehov

GRAVVÅRD 38

Beskrivning

Kors av ljus granit med sockel och textram.

Inskription

Olaus Lundh 1843-1915, Cecilia Lundh 1834-1917

Urvalskriterium

Utformning: kors

Kulturhistoriskt värde

Kulturhistoriskt värdefull gravvård

Vårdbehov

Inga vårdbehov

GRAVVÅRD 31

Beskrivning

Familjegrav med en gravsten omgiven av buxbomssoval och kvadratisk buxbomsram i grusbädd

Inskription

Trädgårdsmästare Hans Ekström, 1839-1924, hustru
Karna Ekström 1854-1935, söner Olof Ekström
1879-1898, Alf Ekström 1888-1907

Urvalskriterium

Utformning: monumental karaktär med
buxbomsramar

Lokalhistoriskt värde: titel

Kulturhistoriskt värde

Kulturhistoriskt värdefull gravvård

Vårdbehov

Inga vårdbehov

GRAVVÅRD 2

Beskrivning

Gravkors av gjutjärn

Inskription

Kjersti Rosenström död 1862 77 år, 3 månader
gammal

Urvalskriterium

Socialhistoriskt värde: kvinnogravvård

Utformning: gjutjärn med ålder

Kulturhistoriskt värde

Kulturhistoriskt mycket värdefull gravvård

Vårdbehov

Avrostas och målas i svart kulör

GRAVVÅRD 57 placerad över trappa till kolumbarium

Beskrivning

Gravhäll strax söder om det Lovénska gravkoret.
Gravsten över prästen Per Magnus Lovén

Inskription

HIC JACENT OSSA COGNATURUM ET
AFFINIUM PETRJ MAGNJ LOVEN JJ
N. MDCCXVII D. MDCCLXXXV PASTORIS IN
REGN ET STORA HAMMAR ANNOS MDCCLII-
MCDDLXXXV REQUIESCANT IN PACE

Urvalskriterium

Socialhistoriskt värde: titel

Utformning: gravhäll med latinsk inskription

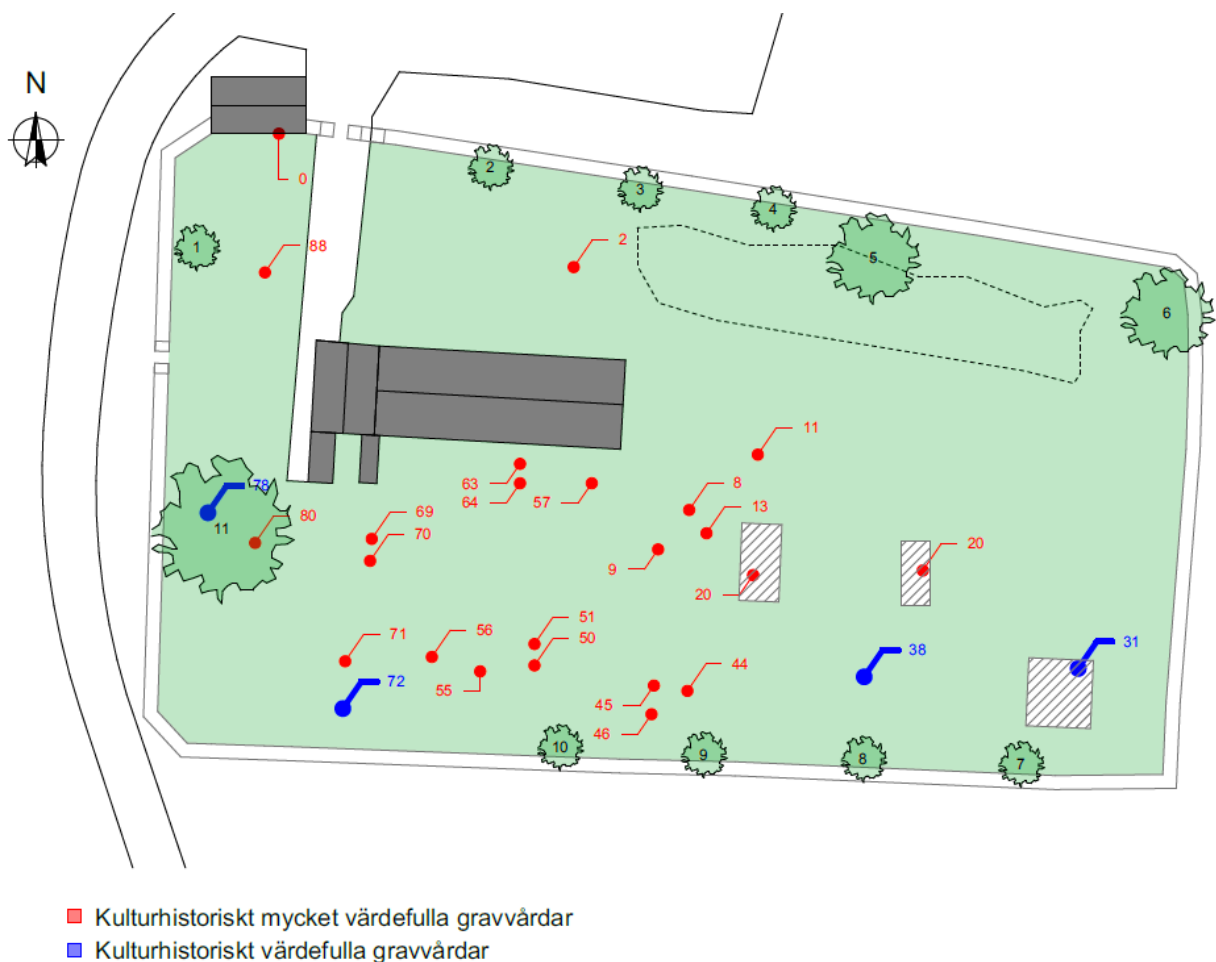
Kulturhistoriskt värde

Kulturhistoriskt mycket värdefull gravvård

Vårdbehov

Rengörs

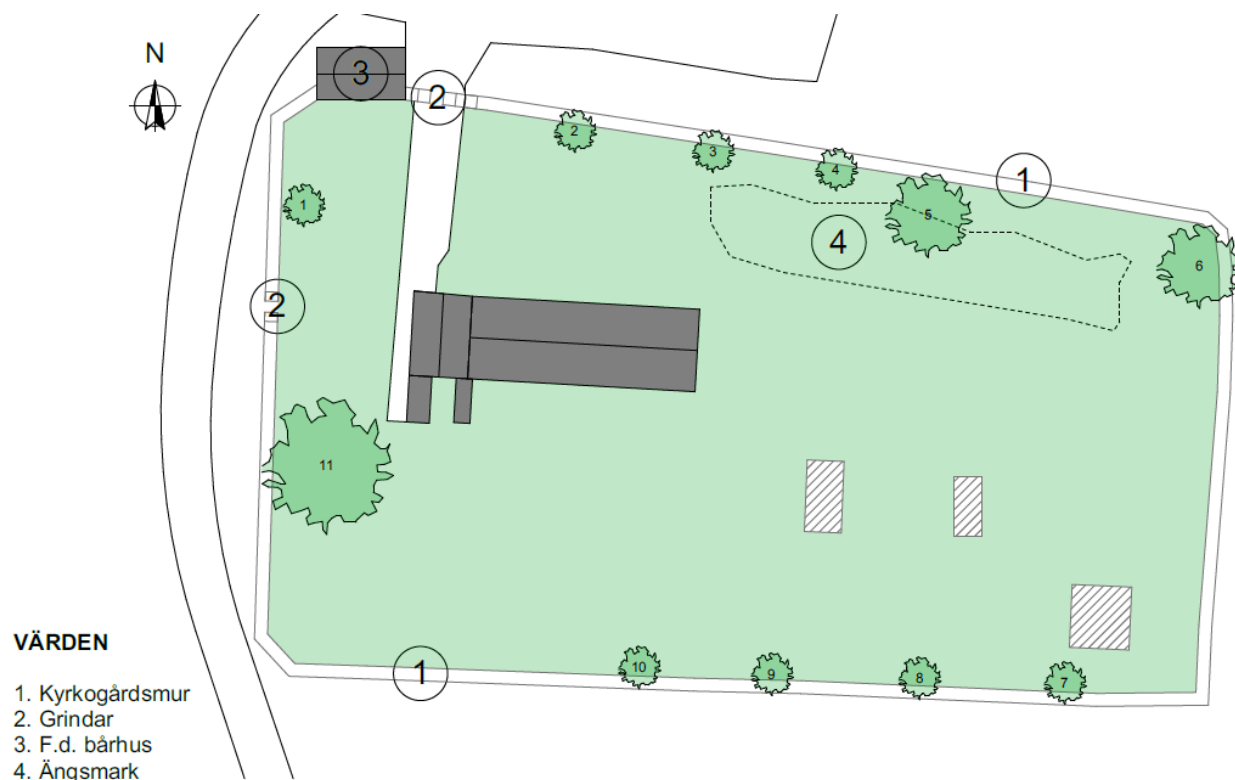
Naturvärden

Stora Hammar gamla kyrkogård är en grön yta med betydelse för områdets biologiska mångfald. Sett ur ett biologiskt perspektiv är det ängsytan, träden, buskarna och gräsytan som är de viktigaste komponenterna. Kyrkogården erbjuder en långt mer stabil livsmiljö än omgivningarna utanför. Därför är det viktigt för befintliga naturvärden att de gröna strukturerna tas om hand på ett väl planerat sätt så att stora förändringar som påverkar den biologiska mångfalden negativt undviks. Med relativt enkla medel kan man utveckla kyrkogårdens betydelse för vilda växter och djur.

En bedömning av kyrkogårdens naturvärde görs för att öka möjligheten att idag och i framtiden bevara och återskapa den biologiska mångfalden. Bedömningarna skall kunna användas som underlag vid planering, naturvårdande åtgärder och naturskydd. I bedömningen kommer inventerade arter samt växt- och djursamhällen som påträffas värderas beroende av strukturer i miljöer inom vilka de påträffats i. Strukturer i miljöer kan vara exempelvis gamla träd, död ved, gräs- och grusytor samt blomrikedom. Miljöfaktorer som påverkar naturvärden positivt är exempelvis mikroklimat, beskuggning och solexponering samt ytligt grundvatten.

Naturmiljöer

- Sammanhängande träd-och häckstrukturer
- Vildvuxna ytterområden med inslag av träd-, busk-och markskikt
- Grusytor
- Gräsytor
- Murar
- Blomning över året
- Varierade mikroklimat
- Skugga
- Sol

Generellt skulle man kunna bedöma områdets biototyp, typ av livsmiljö, som kyrkogård men då naturvärdesinventeringen endast gäller detta området har detaljnivån utökats i inventeringen. Kyrkogården är en värdefull lokal i symbios med många insekter, fåglar och växter.

Den strukturella fördelningen av olika biotyper inom området visar att täckningsgraden av grå respektive grönytor är ojämnt fördelad. Gråytorna består av asfalt med grus och merparten av grönytorerna består av gräsytor. Inom gråytorna ingår även kyrkogårdsmurar, grusade gravbäddar och gravstenar. De bidrar till en värmeutstrålning som är gynnsam för djurlivet. Inom grönytorerna ingår även dagvatten, ängsmark, enstaka träd-och häckstrukturer samt de vildvuxna ytterområdena med inslag av träd-, busk- och markskikt som är gynnsamma habitat för djurliv. Få träd på kyrkogården och i dess omedelbara närhet fungerar som en insektsdragare när det

blommande trädet skapar rikligt med nektar och lockar till sig pollinerare. Buskar och träd ger skydd, foder och boplatser för många djur.

Den relativt höga fuktnivån gör att flera fågelarter håller till på kyrkogården. Inom områdets avgränsning är fördelningen av skugga och sol begränsad med få ytor av mikroklimat. Plantera med fördel fler buskar till ett sammanhängande buskage som kan ge vindskydd och skugga, bygga mikroklimat och fungera som boplatser för smådjur och insekter. Blomning över året i både träd- busk- och markskikt skapar förutsättningar för bin, humlor,flugor och fjärilar som behöver nektar, pollen och frukt som föda. Den artrika ängsmarken med buskage ger förutsättningar för stor biologisk mångfald inom såväl flora som fauna.

KYRKOGRÅRDEN I FRAMTIDEN

Utvecklingsplan

Strategier och målsättning

Stora Hammar gamla kyrkogård är en gammal kyrkogård som gradvis omformats till sitt nuvarande tillstånd. Spåren av utbyggnader framträder i kyrkogårdens byggskarvar och i gravvårdarnas ålder. Intrycket av denna successiva utbyggnad begränsas av att kyrkogårdens gångar, gravkvarter och häckavgränsade gravplatser tagits bort och lagts i gräs. Genom kyrkogårdens enhetliga gräsyta, begränsade antal träd samt fasta avgränsning med stenmur får den en enhetlig monolitisk karaktär. Kyrkogården har således lämnat den traditionella utformning med gångar, gravkvarter och traditionell växlighet såsom buxbom, tujor och idegranar som etablerades under 1800-talets slut och förvaltades huvuddelen av 1900-talet. Äldre fotografier visar hur kyrkogårdens nuvarande utformning skiljer sig från detta äldre tillstånd.

Ett strategiskt ställningstagande är att fortsatt utveckla denna landskapliga karaktär och förstärka kyrkogården som en del i landskapet. I takt med att ytterligare gravplatser återlämnas eller återtas föreslås att den stora sammanhängande gräsytan bryts upp i partier. Förvaltningen har redan med framgång etablerat ett större sammanhängande parti av ängskaraktär och ängsblomster norr om kyrkan. Kyrkogården magra jordsammansättning motiverar en fortsatt utveckling av denna karaktär tillsammans med inplantering av utvalda träd som bidrar till rumslighet och vertikala element. Kyrkogården kommer på sikt att återgå till en naturäng med gravstenar inte helt olik den medeltida kyrkogårdens karaktär.

Ett av kyrkogårdens särskilda värden är variationen av ålder, material och utformning av gravvårdar. Här finns såväl gamla enkla ”fattiggravstenar” som praktfulla bonde-familjegravar, -generationsgravar samt ”hyllningsgravvårdar”. Många av de äldsta gravvårdarna i kalksten ligger i gräsytan med sprick och vittringsskador. Flera av dessa gravar som fortfarande står är i behov av dubbnings och konservering. Det är ett strategiskt ställningstagande att inventera och dokumentera kyrkogårdens alla kalkstensgravar med syfte att göra en samlad insats för att säkerställa bevarandet genom skydds- och konserveringsåtgärder.

Tillsammans bidrar förslagen till att öka biologisk mångfald och estetisk upplevelse, variation och kvalitet för framtidens besökare på Stora Hammars gamla kyrkogård. Målsättningen är att kyrkogården skall vara tillgänglig för alla, barn och vuxna, -en uppskattad, vacker, säker plats att besöka och en plats för stilla meditation.

Utvecklingsplanen omfattar strategiska ställningstaganden för kommande 10 år att:

- utveckla kyrkogårdens ängsmark samt trädplantering
- underhålla, grindstolpar, kyrkogårdsmur och förrådsbyggnad samt successivt byta cement/betongmaterialet mot kalkbruk och kalkfärg.
- bevara och vårda de kulturhistoriskt värdefulla och intressanta gravvårdar som anges i VU-planen på ursprunglig plats samt efter noggrann genomgång tillvarata och konservera hotade gravstenar.

VU-planen innebär ett åtagande att regelbundet kontrollera gravvårdarnas tillstånd och stabilitet samt att dubba lutande gravstenar. Det skapar säkerhet för besökare, vuxna och barn på kyrkogården.

Det är församlingen mål att fortsatt verka för bevarad helhetsverkan på den äldre kyrkogården genom att sköta återlämnade och återtagna gravvårdar som är i gott skick.

Kapacitet

Kyrkogården har stor kapacitet för framtida begravningsverksamhet med sina två olika begravningsformer, kistbegravning och urnbegravning. På kyrkogården finns många återlämnade och återtagna gravplatser som är lediga att återanvändas vid framtida begravingar. Gravplatser kan även läggas samman och bilda plats för anläggning av askgravplatser.

Trädvård

Lindarna på kyrkogården (8st) är i gott skick. Håll efter kronorna med regelbunden beskärning och se till att de inte bildar dubbel topp (konkurrensskott).

Hästkastanjen har i likhet med merparten av artens sydsvenska träd drabbats av bladbränna (svampsjukdom). Svampen övervintrar i nedfallna blad, därför ska man räfsa undan och bränna dem. Många av vårt lands hästkastanjer drabbas av blödarsjuka så det är viktigt att regelbundet iakttä trädets hälsa. Trädet saknar större grenar på sydsidan och har således en obalans i kronan. Det utgör i dagsläget inga problem då trädets stam står rakt.

Utöka gärna antalet träd på kyrkogården med inhemska träd som står att finna i kyrkogårdens närhet. Oxel, hagtorn och apel är bra exempel.

Gravvårdar

Generellt bör man bevara och vårda de kulturhistoriskt värdefulla och intressanta gravvårdar som anges i VU-planen på ursprunglig plats. VU-planen innebär ett åtagande att regelbundet kontrollera gravvårdarnas tillstånd och stabilitet samt att dubba lutande gravstenar. Det skapar säkerhet för besökare, vuxna och barn på kyrkogården.

Förråd/wc

Förråds/wc är ett gammalt bårhus utformad med stor omsorg som bör underhållas och vårdas väl med samma materialtyper som vid byggandet, d.v.s kalkputs och kalkfärg. I gavel mot norr finns ett wc som bör byggas om för att tillgodose moderna krav på Hwc.

Järnräcke och murar

Räcket. grindar, gjutjärnsstolpar bör avrostas, lagas, rostskyddsbehandlas och målas inom en femårsperiod och fortsättningsvis med 7-10 års mellanrum.

Kyrkogårdsmuren bör underhållas med hydrauliskt kalkbruk och kalkfärg som succesivt kan ersätta befintlig fogning av cementhaltigt bruk. Istandsättning och översyn av murens fogar och täckning bör ske en gång varje år. Avtäckning med betong bör på sikt ersättas med avtäckning

med vingtaktegel. Ur tillgänglighetssynpunkt föreslås att gånggrind mot väster hålls öppen under dagtid.

Skyltar

Befintlig informationsskylt bör bearbetas för att skapa enhetlighet och god läsbarhet för personer med funktionsvariation. Tillgänglighetsanpassad parkeringsplats bör markeras nära huvudgrinden. Särskilt kulturhistoriskt värdefulla gravar bör skyltas.

Dokumentation

Dokumentation av kyrkogården bör utföras genom ortofotografering. Denna dokumentation utgör underlag för nya digitaliserade gravkartor och gravregister.

Gravstenssamling

Församlingen avser inte att etablera ett lapidarium, en stensamling, av tillvaratagna gravstenar. Gravstenar i gott skick bevaras på befintlig plats.

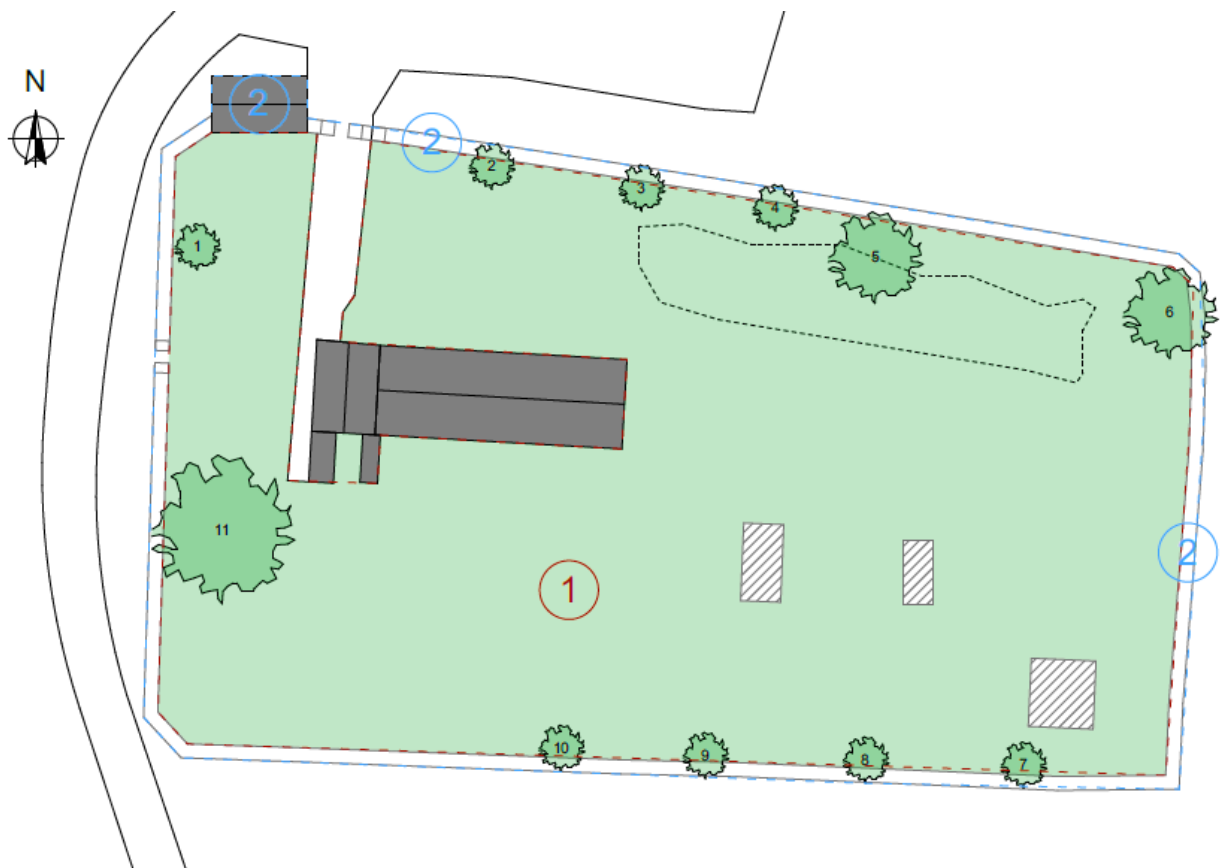
Serviceplatser

Serviceplatsens redskapsställ bör kompletteras med liggande förvaring för att underlätta hantering för personer med funktionsnedsättningar.

Biologisk mångfald, och växtmaterial

I syfte att höja intresset för platsen likväl som det biologiska värdet bör några utvecklingsstrategier planeras:

- Träd
Plantera en trädrad utmed östra muren, exempelvis oxel eller lind av samma art som redan finns på kyrkogården.
- Buskar
Fler buskar planteras som sammanhängande buskage som kan ge vindskydd, skugga, mikroklimat och fungera som boplats för smådjur och insekter. Samtidigt fungerar buskagens vertikalitet som rumsbildare och kan inge en lugnande stämning för besökaren. Syrenbuskaget kan byggas ut med fler arter och samtidigt stammas upp en bit för att där ge plats åt mer skuggälskande ängs-/ lundvegetation såsom liljekonvalj och ramslök. Använd inhemska vilda arter som finns i kyrkogårdens närhet för att förstärka naturen, inte skapa en trädgård.
- Ängmark
Kyrkogårdens magra jordsammansättning ger goda förutsättningar för att vidareutveckla ängskaraktären. Låt ängsmarken få breda ut sig genom att tillåta långgräs och bortforsling av klipp. Örtskiktet bör förstärkas med inplantering av ängsflora genom sk spårning, dvs att man sår ängsörter i plöjda sår alternativt planterar storplugg (se t ex Pratensis eller vegtech). Kyrkogården kommer på sikt att återgå till en naturäng med gravstenar inte helt olik den medeltida kyrkogårdens karaktär.

UTVECKLINGSPLAN

1. Utveckla ängsytor, nyplantera träd och buskar
2. Reparera kyrkogårdsmur och f.d. bårhus med traditionella metoder

Riktlinjer för skötsel och underhåll

Skötselråden syftar till att ge vägledning om vård och underhåll av enskilda gravvårdar som inte är allvarligt skadade. Vid rengöring och reparation av gravvårdar med högt kulturhistoriskt värde och sådana som är äldre än hundra år bör en konservator anlitas för rådgivning och reparationsåtgärder.

Målet för åtgärder är att förlänga gravvårdens livslängd med varsamma metoder. Rengöring av gravvårdar bör göras av hållbarhetsskäl och inte enbart av estetiska skäl. Smuts är ofta inkörsporten till vittring. Därför bör rengöringen baseras på en undersökning, analys och förståelse för gravvården och syfta t.ex. till att göra den mera läsbar såsom att kunna avläsa en inskription eller skulptural relief.

Gravvårdar av natursten

Natursten är ett sprött material, känsligt för mekanisk påverkan som slag och stötar. I den dagliga tillsynen bör man därför ta bort vatten och snö från liggande och horisontella stenytor, sopa rent dem från löv och kontrollera så att inte sättningar bildas. Smuts och jord avlägsnas normalt med vatten. Om rengöringsmedel används bör detta ha neutralt pH-värde och vara biologiskt nedbrytbart. Rengör aldrig med risk för frost som kan förorsaka frostsprängning. Äldre gravvårdar i sandsten, marmor och kalksten bör hanteras med särskild försiktighet. Skadade delar, sprickor och lösa delar skall åtgärdas av konservator.

Påväxt av alger, lavar och mossor

Biologisk påväxt kan vara misspyrdande och göra inskriptioner svårlästa. Vissa lavar är aggressiva mot natursten eftersom de löser upp ytskiktet och får de olika mineralämnena att lossna. Lavar och alger håller också fukt, vilket kan bidra till frostsprängningar. Ett schema med regelbunden rengöring av påväxt på gravvårdar underlättar arbetet.

Alger trivs i fuktiga, ofta skuggiga miljöer, d.v.s. på stenytor som vetter mot norr eller under skuggande träd. Algerna är vanligtvis gröna men även rödalger förekommer och upplevs som fuktiga vid beröring. En sten som rengjorts från alger återfår sin algpåväxt om den inte får en torrare omgivning.

Alger, lava och mossor är påväxt som uppträder på kalksten och sandsten men sällan på silikatbunden sten som gnejs och granit. Generellt är kalkhaltiga stenar som marmor, kalksten, skiffer och sandsten mindre motståndskraftiga, såväl mot kemiska föroreningar som mekanisk åverkan. Även om lava och mossor tar upp vatten och näring från omgivningen direkt genom cellerna så har både lava och mossor fästorgan som fäster på stenens ojämna ytor. Påväxten kan binda fukt och förorsaka frostsprängning.

Man skall dock vara försiktig att tvätta gravvårdar helt och hållet utan i första hand rensa dem från jord, sav, nedfallna löv och annat skräp. Lavar och mossor kan även skydda stenen från föroreningar. Men ofta uppträder påväxten som störande element och döljer gravvårdens information. Därför vill man ofta rengöra stenen. Lavar uppträder i olika former som tunna skorpor med rötter som gärna vill sitta kvar efter rengöring. Mossor växer till på ställen som inte varit utsatta för förändring på länge eller på liggande stenar där jord kan samlas i fördjupningar.

Dränk in lava eller mossor i varmt vatten under flera timmar och avlägsna påväxten med mjuk borste. För att mjuka upp lavarna kan man under 5-8 dagar svepa gravstenen i våta tygsäckar och plast. Genom att tillsätta små mängder av neutralt diskmedel, såpa eller ammoniak påskyndas infuktningen. Skölj med riklig mängd av vatten så att grus och små partiklar inte repar stenytan. Utnyttja perioder av långvarig fuktig väderlek på våren eller hösten då lavar är som mest aktiva och därmed blir mjukare och lättare att ta bort. Även varmluftspistol kan användas med försiktighet under sommarsäsongen för att torka ut och borsta ren ytor. Sot tas bort med torr rengöringsmetod.

På hård sten som granit, vissa marmor- och kalkstenssorter kan man tillämpa högtryckstvätt med lågt tryck. Användningen bör dock alltid föregås av ett prov på sten av samma hårdhet samt ge möjlighet att fortlöpande justera trycket till stenen. Se upp med sprickor, exfoliering och med förgyllda och målade textpartier.

Däremot skall syror, lut, ogräsmedel och starka rengöringsmedel alltid undvikas eftersom de skadar och missfärgar stenen. Många rengöringsmedel innehåller kaliumhydroxid och är liksom lut starkt basiskt, frätande och dessutom saltbildande. Saltet som trängt in i stenen kristalliseras och sväller vid torkning varvid stenen sprängs sönder. Basiska medel bidrar till upplösning av vissa mineral. Hårda borstar av stål eller dylikt bör undvikas.

Lagningar

Sprickskador skall alltid lagas av konservator. Mindre delar som hörn och flisor som lossnat från gravvårdarna kan dock fästas med stenlim. Det är mycket viktigt att stenyterna är rena när man limmar och att ingen frostrisk förekommer. Mindre håligheter och skador kan lagas genom ifyllnad med bruk som infärgas i stenens kulör. Bruket skall vara svagare än stenen, så att frost och temperaturskiftningar inte skadar denna. Cementhaltigt bruk bör avlägsnas och ersättas med kalkbruk eller stenlagningsbruk.

Borttagning av stearinfläckar

Stearin avlägsnas genom skrapning med oskarpt verktyg av trä eller plast. Man kan också lösa upp stearin med kemiskt ren bensin för att suga upp det med läskpapper. Sot avlägsnas torrt med suddgummiliknande produkter (t ex gomme pane, en degliknande blandning av mjöl, vatten, kopparsulfat och mälarsoda) i samråd med konservator.

Gravvårdar av gjutjärn

Gjutjärn rensas från rostbeläggning med stålborste. Järnet grundas sedan med blymönja som är förbjudet utom för användning av företag och förvaltningar som vårdar kulturhistoriskt värdefulla objekt och målas två gånger med mager äkta linoljefärg. Behandlingen upprepas vid behov. Beroende på klimat m.m. kan tidsintervallerna variera, men vart tionde år kan tjäna som ett riktmärke.

Missfärgningar från koppar och rost är svåra att avlägsna, varför man behöver rådgöra med konservator. Det är bra att i förebyggande syfte skydda metallen från oxidation genom kontinuerligt underhåll med ommålning av järndetaljer och genom att byta ut rostade järndubb och förankringsjärn mot rostfritt stål. Vid montering av nya stenar på fundament bör rostfri dubb användas.

Klotter

Vid klotter bör man skyndsamt kontakta en klottersaneringsfirma eftersom det är lättare att avlägsna ju färskare det är.

I tveksamma fall, t.ex. när det gäller stenar med försvagade, målade eller förgyllda partier bör konservator kontaktas.

Gipskrusta

Svavelhaltiga luftföroreningar kan omvandla ytan på kalkbundna stenar till kemiskt gips och bilda förhårdningar s.k. gipskrusta. De framträder som förtjockningar på ytan med ett hårt svart skal som täcker sandiga ytor. Gipskrustor är svåra att avlägsna och fordrar ofta konsolideringsåtgärder som bör överlåtas till konservator.

Återanvändning av gravvårdar

Gravvård som återgår till församlingen men av olika anledningar inte kan stå kvar på sin gravplats bör flyttas till ett ställe inom kyrkogårdens gränser. Det är av stort värde att ett mindre område reserveras för att samla upp äldre gravvårdar. De bör placeras stabilt och förankras väl men kan med fördel även läggas ner i markytan för att undvika att gravstenar faller med risk för personskador. Äldre tillvaratagna gravvårdar berättar om t.ex. bygden och beskriver olika gravvårdsstilar i trakten. Det underlättar dessutom för släktforskare som letar efter sina förfäders gravvårdar. Äldre gravstenar tillkomna före 1930 är ofta hantverksmässigt utförda i en tradition och med kvalitet. Flera av de äldre gravstenarna är dessutom utförda i stora format som idag inte tillämpas. De bidrar som solitärer och "landmärken" till kyrkogårdens allmänna karaktär och upplevelsevärden. I stället för att importera sten från Kina eller Indien kan äldre stenar också återanvändas istället för att gå till stenkross. För att återanvända en gravsten krävs att gravrätten gått ut och att innehavaren inte vill förnya och att gravrättsinnehavaren ger sitt tillstånd för återanvändning.

Efter att gravrätten återlämnats eller återtagits tillfaller allt som står på gravplatsen församlingen. Det är brukligt att församlingen avvaktar ett halvår och att det formellt i ett reglemente fastslås hur församlingen vill förfara med återtagna gravanordningar. Men det är också brukligt att inget görs åt gravstenen förrän gravplatsen skall återanvändas som gravplats eller för ny plantering. Innan stenen slipas om bör stenen fotograferas av och den gamla inskriften dokumenteras i framtida forskningssyfte. Församlingen bör utveckla enkla rutiner för hur man ska gå till väga vid återanvändning av gravstenar t.ex. genom att informera på begravningsbyrån om möjligheten och vad det kostar. Återanvändning på befintlig gravplats bör eftersträvas.

För att behålla kunskap om gravstensskicket bör man dokumentera återanvändning av gravsten för att i framtiden kunna iaktta utvecklingen, stenens autentiska utformning, vad som är tidstypisk sten och vad som är gammalt och vad som är nytt.

Dubbar och järnfästen

Rostade dubbar och järnfästen bidrar till skador liksom ovarsam hantering och sättningar i marken. Avslagna bitar bör tas till vara, och rostiga dubbar ersättas med rostfria. Enklare lagningar kan göras utan konservatorshjälp. Allvarligt skadade stenar som uppvisar sprickor, bompartier, pulverisering eller sandning bör däremot alltid lagas i samråd med en stenkonservator.

Riktlinjer för naturvård

Trädvård

Håll efter kronuppbbyggnaden med regelbunden beskärning och se till att de inte bildar dubbel topp (konkurrensskott).

Hästkastanjen har drabbats av bladbränna (svampsjukdom). Svampen övervintrar i nedfallna blad, räfsa därför undan och bränna dem. Många av vårt lands hästkastanjer drabbas av blödersjuka så det är viktigt att regelbundet iaktta trädets hälsa.

Kyrkogårdens naturvärden är sammansatta av många olika byggda och planterade element av växter och byggelement såsom murar, solitära träd, gravvårdar, gräsytor, byggnader och kompostplats. Tillsammans innehåller de mängder av livsmiljöer för växter och djur. Ljus, värme och fukt ger olika möjligheter att söka föda och boplats sommar och vinter.

Träden är ofta de äldsta levande elementen på kyrkogården och viktiga för växter och djur. Tar man bort ett träd innebär det stora förändringar för det övriga växt- och djurlivet eftersom trädet är värd för hundratals arter. Att bevara något eller några döda stammar kan utformas som en faunadepå och förstärka den biologiska mångfalden på kyrkogården, eftersom särskilt döda träd är fulla av liv som parasiterar på resterna från det gamla trädet.

Eftersom våra djur och växter är anpassade till trädarter som funnits länge i landet, är vildväxande, inhemska trädslag att föredra framför framkorsade sorter. Våra fåglar, insekter och svampar, lava och mossor är beroende av trädens existens. Skydd och vila i grenverket lockar, liksom föda såsom frö, bär, nötter, insekter, trädsav, vedfibrer, bladlöss, pollen och nektar som är bra för olika arter.

Solljus som når fram till trädstammarna är också en viktig faktor. Ju äldre träd desto grövre stam och skrovligare bark, desto fler arter kan man hitta. Dessa fungerar i sin tur som skydd, föda eller bomaterial åt småkryp och fåglar som lever på eller i kyrkogårdens närhet. Kyrkogårdens träd är ofta beväxta av särskilt skyddsvärda lavar, lavar som blivit allt mer ovanliga och finns på Artdatabankens rödlista. Lavar är känslig för förändringar i luftkvalité och mäter föroreningar i större samhällen.

En djurgrupp som nästan alltid finns på kyrkogårdar är fladdermöss som är beroende av äldre lövträd. Träden har ofta ihålligheter inuti stam och grenverk vilka används som lokal för fladdermöss dagtid.

Det finns få buskar och häckar på Stora Hammars gamla kyrkogård. De har dock stor betydelse för djurlivet genom att de skapar många möjligheter för småkryp. På vårvintern är kyrkogårdens buskage extra betydelsefulla som depåer för föda för övervintrande fåglar. Stenmuren kring kyrkogården lockar alltid till sig olika arter och kan se väldigt olika ut. Vittrade murar har gott om hålrum som skapar en mycket variationsrik miljö. Stenarna värms upp och kyls av långsamt och blir klimatutjämnare i närområdet. Ytskiktet blir varmt tidigt på vårvintern och drar till sig insekter och kräldjur som samlar energi inför parning och fortplantning. Ytan kan också användas som växtplats för arter som växer där inga andra organismer kan växa.

Kyrkogårdsmurar och kyrkofasader med stort kalkinnehåll är intressanta för en särskild grupp lavar och mossor. Dessa arter är helt beroende av en basisk miljö och växer alltid på kalkpåverkade ytor. Vissa lever direkt i kalksten eller kalkbruk, medan andra kan växa på silikatsten eller stenar med andra mineraler, men är då beroende av kalkdamm från omgivningen.

Lavar som lever på sten har syror som kan lösa ur mikroskopiska mineraler från underlaget. Dessa kan påverka ytan och göra den lite skrovligare vilket bl. a. kan skapa vittringsskador på gravstenar. Processen är emellertid mycket långsam. Gravvårdarna är värmelagrande precis som stenmurar och intresserar småkryp som är i behov av värme. De är också möjliga växtplatser för lavar och mossor. Dessa bör avlägsnas från inskriptioner för att göra dem läsbara. Grusgångarna på kyrkogården fyller viktiga funktioner för ett antal vilda arter. Materialet är en värmereservoar och damm som virvlar upp från gruset tillför näring till trädlevande lavar.

Gräsytor skapar lokal för andra vilda arter; kaniner, jordgetingar, pingborrelarver, sniglar och rådjur brukar vara mindre välkomna av förklarliga skäl. Gräsytor som gödslas, kalkas och klipps regelbundet förlorar betydelse ur ekologiskt synpunkt men erbjuder värden för småfåglar som stare, sädesärla etc. för att söka föda. Om gräsyterna klipps efter midsommar och mer sällan ger det örter och gräs en chans att blomma och fungera som pollen- och nektarkällor.

Besprutning runt kyrkogården bör undersökas och diskuteras med markägaren så att bekämpningsmedel inte sprids i direkt anslutning till häck eller mur. Växtskyddsmedel kan vara mycket skadliga för träd, buskar och det övriga livet på kyrkogården.

Buxbom

Spridningen av buxbomssot är optimerad vid 17-25°C och hög luftfuktighet. Vid dessa förhållanden är infektionstiden mindre än 10 timmar. Sporena övervintrar främst i blad som fallit av från smittade plantor och finns i översta jordlagret, dessa blad smittar plantorna på våren. Gör därför all klippning vintertid. Max temp 5-10°C. Redan vid + 5°C producerar växten kolhydrater och kan läka sår. Infektionsrisken är mycket mindre vid låg temperatur. Gör rent verktygen med jämna mellanrum, spraya dem t.ex. med T-röd. Klipp gärna mer sällan, vartannat år är troligtvis fullt tillräckligt.

Enstaka buxbomsexemplar kan beskäras som buskar genom att intorkade eller felväxande grenar tas bort.

Kompostering

Kyrkogården alstrar stor mängd gräsavfall. Under normalt förvaltningsår kan inte fullt kretslopp av avfall genomföras. Därför sker transport av avfall till kommunens deponi som genomför storskalig kompostering. Kyrkogården medverkar därigenom till en effektivare form av komposthantering och tillverkning av kompostjord. Genom återköp av kompostjord skapas en rimlig form av kretslopp.

Biologisk mångfald

Förstärk den biologiska mångfalden på Stora Hammar gamla kyrkogård genom den dagliga skötseln och genom inplantering av nya växter. Den traditionella skötseln handlar mycket om städning och renhållning och kraven på att det ska ha en hög prioritet. Gravskötsel som utförs mot betalning är den mest noggranna delen av kyrkogårdens trädgårdsarbeten. Kraven på gott underhåll av gravvårdarna står delvis i motsats till kraven om den biologiska mångfalden. Regelbunden städning innebär att möjligheterna för att etablera kontinuerligt djur- och växtliv reduceras.

Kyrkogårdsförvaltaren kan bidra till djur- och växtliv genom att välja ut ytor som sköts med mindre noggrannhet, t.ex. gränsbuskage och reservytor. Undvik ogräsborttagning, lägg gärna in grövre beskärningsris och löv. Gamla träd är viktiga som näringskälla för ett stort antal fåglar och innehåller en mångfald insekter. Träden har därför ett utökat skydd. Redan i planeringsstadiet bör man diskutera trädfällning med länsstyrelsen.

Träd med håligheter ska om möjligt få stå kvar. Gamla regelbundet hamlade träd har ett särskilt värde då de innehåller ett mycket stort antal insektsarter genom att boplatserna blir många i grenvinklar och i murkna delar. Om en fällning är nödvändig är det viktigt att spara grövre stammar och ris och lägga i närheten av kyrkogården eller helst på en reserverad plats inne på kyrkogården. Ibland kan höga stubbar lämnas kvar på rot. Ett sådant upplag kallas ibland *faunadepå* och behöver inte vara en ful och skräpig plats. Vid arbete för att öka den biologiska mångfalden får dock inte glömmas kyrkogårdens viktiga funktion som begravningsplats, att platsen är säker för besökare och personal. Kyrkogårdsförvaltaren har inte rådighet över hela ytan, upplåtna gravplatser har grav-rättsinnehavaren bestämmanderätt över.

Kraven på att kyrkogårdarna ska ge ett välvårdat intryck är väldigt viktigt för besökarna därför är det viktigt att vid naturvårdsarbete upplysa om det genom skyltar och om möjligt via lokaltidningar och i församlingsbladet. När förvaltningen avser att låta en klippt gräsyta övergå till en långgräsyta är det lämpligt att utefter gångvägarna ändå hålla en smal remsa klippt likt tidigare, på så vis förstår besökarna att den högvuxna gräsytan inte är en bortglömd yta utan ingår som en medveten del i kyrkogårdens skötsel. Att även sköta några städsegröna växter som formklippta bidrar till att höja intrycket av skötsel och kan ge en intressant kontrast till ”den vilda ängen”.

Kyrkogårdarna är en aktiv del av Sveriges kulturmiljöer. Flera av dem har en lång historia och medveten gestaltning i olika faser och är därför en viktig del av vårt kulturarv. Många kyrkogårdar visar tydliga spår av samhällets utveckling och förändring. De senaste decenniernas urbanisering har satt stora spår i förvaltningen. Många kyrkogårdar i landsorten har fått en reducerad betydelse med förenklad och ibland förringad skötsel. Det är besparingar som inte omedelbart men successivt bryter ner kvalitativa, historiska och arkitektoniska värden.

Den framtida utvecklingen av kyrkogårdar på landsbygden och i de små tätorterna är därför en komplex fråga. Framtiden möter även förändringskrav som t.ex. den rika utveckling av begravnings seder som följer av ökad migration. I denna utveckling skall kyrkogården med sina äldre kulturhistoriska värden kunna integrera nya trender och utveckla ett samspel med respekt för etablerade bevarandevärden. Medvetenheten om den nuvarande utvecklingen utgör en viktig förutsättning för att se möjligheterna i framtiden.

Vård- och underhållsplanen är en metodik som syftar till att tydliggöra historisk utveckling, tillstånd och värden, väcka intresse för bevarande och utveckling samt att integrera dem i den dagliga förvaltningen av kyrkogården. Målet är att bidra till en rationell förvaltning som tar hänsyn till nya krav och önskemål och som finner en god avvägning mellan behovet av bevarande och önskemålet om förnyelse.

Vård- och underhållsplanen utgår från en noggrann inventering och dokumentation av tillståndet. Den ger underlag för en analys av värden, brister, framtida hot och möjligheter. Den redogör även för kyrkogårdens aktuella tillstånd och hur denna kunskap kan användas i framtida förvaltning.

Vegetationen utgör genom sin föränderliga natur en central del av värdet på kyrkogården. Därför är det viktigt med en fokusering både på underhållsprocessen och på resultatet. Ett annat fokus är att olika bevarandevärden från olika tider måste respekteras. Även samtidens trender i begravnings seder skall beaktas och gestaltas som en kvalitativ del av kyrkogårdens utveckling och förnyelse. I värderingen av bevarandet finner vi dagens tolkning av det förflutna. Liksom alla våra val till förändring, rekonstruktion och förnyelse är de bundna till vår tid men kan göras mera medvetet genom kunskap om historien, aktuell situation och bedömning av framtida utveckling. Framtida förvaltning inkluderar olika former; fortsatt underhåll, återuppbyggnad genom rekonstruktion, transformation och nyskapande. Rekonstruktion kräver historiskt underlag på vetenskaplig nivå, såsom planer, växtlistor och beskrivningar. Rekonstruktion är sällan aktuell i stor skala utan relevant för enskilda element, t.ex. en allé eller delar av gångsystem där resten utvecklas fritt. Det innebär att både transformation av befintlig kyrkogård och nyskapande är tillämpbara metoder som bör gestaltas med välavvägd medvetenhet och baseras på noggrann kunskap om kyrkogårdens historia.

Församlingarna har ansvaret för den dagliga, fortlöpande förvaltningen av kyrkogårdarna och deltar därför aktivt i planering och genomförande av arbetet. Det är viktigt att framtida större förändringar utvecklas i samspel med länsstyrelsen och extern professionell kompetens.

Denna vård- och underhållsplan innehåller både plan för vård- och underhåll på kort sikt och en plan/vision för kyrkogårdens utveckling på lång sikt.

Skötselinsats och kvalitet

Äldre kyrkogårdar har ofta byggts med en ambitiös utformning i en tid då arbetskraft fanns i överflöd. Situationen har radikalt förändrats och nu kan det vara ekonomiskt omöjligt att upprätthålla en sådan utformning med dess höga krav på skötsel. Samtidigt förpliktigar de historiska lagren i kyrkogårdens utveckling till respekt och bevarande. En samlad värdering av kyrkogårdens olika tidslager innebär att olika skötselkrav och prioriteringar måste göras för att vidmakthålla viktiga kvaliteter. Samtidigt är det viktigt att underlätta och rationalisera skötseln av andra delar av kyrkogården för att undvika att arbetsinsatserna okritiskt sprids jämt över alla trädgårdselement med risk för att kvaliteter förloras. I samspel med församlingens förvaltning söker vård- och underhållsplanen ge information om vilka element man i framtiden behöver välja bort för att fokusera på andra viktigare delar av kyrkogården.

En delvis igenvuxen kyrkogård där partier växer fritt kan upplevas vacker och tydlig i sin historia, om så bara en enda viktig häck skärs rätt och om gravstenarna framträder som tydliga gestalter. En kyrkogård med pedantisk skötsel kan å andra sidan framträda som helt ointressant om den inte erbjuder en berättelse om arkitektonisk verkan och historiska lager. Samtidigt finns det finns en fara i romantiskt i förfall och bristande skötsel. Bara en medveten utveckling av olika skötselnivåer ger möjlighet att kontrollera insats och verkan i det långsiktiga perspektivet.

En viktig aspekt på kyrkogårdens trädgårdsarbete är omöjligheten att frysa ett historiskt tillstånd. I en vision kan inbyggda stabila och historiska värden tillvaratas om det tillåter en naturlig förändring och en kontextuell förnyelse. Växligheten skapas inte som ett färdigt tillstånd utan som en cyklisk förändring av tillväxt och förfall. Den naturliga förändringen står därför i direkt konflikt med hela idén om bevarande. Frågorna är därför; vilka åtgärder skall vidtas för att främja växtmaterialets naturliga utveckling - och i vilket syfte? För vad och vem ska kyrkogården underhållas, återställas eller vidareutvecklas?

I arbetet med vård- och underhållsplanen diskuterar vi frågor som;

Hur har kyrkogården anlagts och förändrats till idag? Vilka delar är huvudelement i denna utveckling?– Vad har gått förlorat och vad saknas? Vad kan rekonstrueras?

Vilken är visionen för kyrkogårdens långsiktiga utveckling?– Vad innebär genomförandet av visionen i ett förvaltningsperspektiv, hållbarhets-, biologiskt, estetiskt och arkitektoniskt perspektiv? Vad innebär det för förändrad skötsel, åtgärder och kostnader?

Sveriges första kristna begravningsplatser anlades i samband med det stora kyrkobyggandet under romansk tid i tidig medeltid. Kyrkogårdarna indelades med gravar för församlingens olika byar, något som associerar till vår tids familjegravar. De första kyrkorna var ofta befästa med fristående kastaler och kyrktorn. Kyrkogårdarna inramades så småningom på motsvarande sätt av kyrkogårdsmuren och av en murad ingång, stigporten. På kyrkogårdarna fanns klockstaplar högt placerade så att klockorna hördes väl. Under medeltiden uppfördes även s.k. tiondelador till förvaring av böndernas tionden, som levererades i form av spannmål. I mitten av 1700-talet kom påbud om att bygga spannmålsmagasin för att lagra spannmål till svälttider. De var enkla byggnader uppförda i lokala byggnadsmaterial, av tegel i slättbygd och av timmer i de skogrika trakterna. Kyrkogården fungerade under lång tid inte bara som begravningsplats utan även som mötesplats för handel.

Bilder av medeltida kyrkogårdar visar gräsbevuxna ytor och utan planteringar, ibland omgivna av en trädkrans på eller utanför kyrkogårdsmuren. De medeltida klostren som utvecklade trädgårdskonsten i Sverige introducerade växter, såsom buxbom. De påverkade en mera planerad kyrkogårdsutformning liksom de lokala herrgårdarna med sina parker. Under senbarocken introducerades parklinden, vanlig i herrgårdsparken och på kyrkogårdar. På motsvarande sätt blev bok, idegran, liguster och måbär vanliga träd- och häcktyper på kyrkogårdarna. Att sköta och vårda kyrkogården kunde tidvis bli ett problem som bl.a. föranledde Gustav Vasa att införa en stadga att gravplatserna skulle underhållas på ett kristligt sätt och inte fick förorenas av lösgående djur. Samtidigt finns många exempel på att klockaren ofta hade rätt till gräsbete för kreatur på kyrkogården.

Begravning skedde inte bara på kyrkogården. Personer av adlig börd, militärer samt förmögna handelsmän och familjer kunde även begravas under kyrkans golv. Under medeltid och stormaktstid och under 1700-talet var heller inte gravkammare, gravkryptor eller gravkapell i kyrkan ovanliga. Det var en sed som innebar donationer eller regelrätta köp förbehållen de rika i församlingen.

Reglering av kyrkogården

Gravsättningen i Skåne före 1800-talet skedde ofta på en kyrkogård fri från träd och planterad vegetation och utan annan utsmyckning än olika gravmonument i en vildvuxen gräsmatta. Ofta var den enda vägen en grusad gång mellan kyrkogårdsentrén och kyrkans västport. Kyrkogården hade prägel av ängsmark, som beteshage eller för skörd till foder för kreaturen. Seden innebar att flertalet begravdes på kyrkogården medan det övre samhällsskiktet begravdes inne i kyrkobyggnaden vilket i enstaka fall utvecklades till att kyrkan byggdes till med påkostade privata begravningskapell. Detta förändrades i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet.

I ett kungligt brev daterat 1764 bestämdes om att kyrkogården måste förses med hägnad. Den skulle uppföras av gråsten utan murbruk eller annat bindemedel. Senare, 1804, gavs tillåtelse att uppföra kyrkogårdsmurarna med kalkbruk under förutsättning att de täcktes med skiffer eller tegel. Det innebar början till en mera ordnad och avgränsad utformning av begravningsleden.

I Skåne finner vi i det sena 1700-talet gravar av enkla fristående stenar i kalksten och sandsten med dekor och inskription i låg relief på båda sidor. Ursprungligen var de målade i färger som svart, blått, grönt och rött med centrerade förhöjningar och hörndekorationer av klot etc. Befolkningsökningen under 1800-talet ledde till överfulla kyrkor med sanitära problem på kyrkogårdarna både på landet och i staden. Detta ledde till en kunglig förordning av Gustaf IV Adolf 1804 om att begravning på de gamla kyrkogårdarna i städerna skulle upphöra. Nya begravningsplatser skulle anläggas vid stadens utkant och gestaltas på ett ändamålsenligt och ordnat sätt. Det främjade en ny utveckling av kyrkogården planerad med välkomnade huvudentréer, gångaxlar och gravkvarter. Kyrkogårdarna i de större städerna planerades nu med vägar och alléer, fondmotiv och trädplanteringar i ordnade rutnät och axlar som följde samma mönster som samtidens stadsplaner. Motiven för den nya ordningen var hygien och sundhet, park- och trädgårdsarkitektur, kyrklig lära och teologi, rationalitet och ekonomi. Gravplatsernas storlek ordnades efter gårdarnas antal och storlek. En indelning som kunde ändras efter hemmanets tillgångar och antal personer. Även allmänningen kunde användas som begravningsplats för de som inte ägde någon jord och inte tillhörde något hemman. De förmögna begravdes på de bästa platserna, d.v.s. närmast kyrkan, främst på södra eller östra sidan nära koret. Eftersom kyrkans murar skulle falla åt norr på domedagen hade den norra sidan till en början sämst status. Där begravdes bl.a. ensamma kvinnor och obesuttna. Det var en princip som fort kunde ändras om kyrkogårdens utrymme blev begränsat. Gravplatserna för de mindre bemedlade markerades på enkla sätt som små kullar och ett träkors medan de mera bemedlade kunde kosta på gravstenar med namn, titlar och anspråksfulla symboler som frontoner och segmentbågar eller med personliga attribut som bomärken, vapensköldar, yrkessymboler etc.

1800-talets senare hälft – dagens kyrkogård tar form

Trängseln på Skånes kyrkogårdar tilltog under befolkningsökningen på 1800-talet. Kyrkogårdarna utvidgades och i samband med de många om- och nybyggnader som ägde rum på landsbygden i Skåne omgestaltades många kyrkogårdar och planerades på nytt med grusade gångar och kvartersindelning i rutnätsform, ädellövträd, häckar, alléer, begravningskapell m.m. I staden hade denna utveckling pågått sedan 1800-talets mitt och i landsorten blir den alltmera vanlig under senare delen av 1800-talet. Vegetation, gångar och gravkvarter skulle bidra till att förbättra gamla ohygieniska tillstånd och ge en fast, ordnad och rationell struktur för begravningsväsendet.

Under det växande trädgårdsintresset kom kyrkogårdarna att förskönas med ett rikare växtmaterial från de nya plantskolor som nu etablerades runt om i Skåne. Kyrkogårdarna reglerades och effektiviserades så att gravplatser lades på rad efter varandra i stora kvarter med symmetrisk utformning och logisk ordning. Klippta och tuktade häckar förstärkte denna ordning och bidrog till upplevelsen av kyrkogården som en plats i planlagd harmoni.

Sedan att begrava alla medlemmar från samma familj gemensamt utvecklade under 1800-talet de stora familjegravarna. De fick en mera imponerande och påkostad utformning. Där kunde anfadern inom en väl avgränsad grusad yta med gravsten infattad i en tempelgavel, kolonnmotiv, obelisk etc. ge plats för begravning av flera anhöriga familjemedlemmar. Sådana familjegravar kunde vara hägnade med skulpterade stenpollare, kedjor, järnräcken och praktfulla planteringar av formklippta, cypresser, tujor, buxbom samt ormbunkar och perenner. Till 1800-talet hör den dunkla

färgskalan av mörk granit och diabas vars svärta förhöjdes genom polering som kontrast till förgyllda typsnitt.

1900-talet, nya tider, nya ideal

Som en motreaktion till den enskildes gravplats utvecklas i början av 1900-talet nya ideal med en starkare arkitektoniskt uppbyggd helhet, dominerad av huvudaxlar, alléer och fasta gravkvarter omgivna av låga häckar. Det klassicerande formspråket präglade både planer och byggnader vilket gav en samlad helhetsverkan åt kyrkogården. Det var också en tid när kremering introducerades vilket fick till följd utrymmesbesparing och rationalisering av gravkvarteren. Den enskilda graven underordnades på så sätt helheten. Det arkitektoniska greppet på kyrkogården under 1930-talet fokuserades på vägen, centralaxeln och på fondmotiv. Byggnader, trädplanteringar, alléer och trappmotiv användes för att förstärka uttrycket och monumentaliteten i anläggningen.

Efter andra världskriget skedde en kraftig urbanisering i Sverige. Med bondesamhällets upplösning och inflyttningen till städerna utvecklades en större grad av individualisering och fokus på de enskilda gravplatserna. I denna utveckling finns två riktningar, dels en friare individuell gravsättning med mera personliga gravvårdar, dels en starkare utveckling mot standardiserade och massproducerade gravvårdar. Dessa blev med tiden alltmera modesta bl.a. som en följd av kyrkogårdsnämndernas beslut om maximistorlek och -höjd. Olika former av lägre gravstenar i inhemsk granit blir vanliga liksom gravvårdar av kalksten- och marmor.

På senare år har denna utveckling av personliga gravvårdar och standardiserade gravvårdar ökat med såväl lokal som olika former av importerad sten. De senaste årens utveckling har också inslag av syd- och östeuropeisk tradition med fotobild av den döde i porslinsfoto, glasfoto eller som fotogravyr liksom av sittbänkar, lyktor och dekorativa inslag.

Förändringar i begravningsleden och den fortsatta avfolkningen av landsbygden under det sena 1900- och början av 2000-talet innebär att allt fler landsortskyrkogårdar kommit att präglas av outnyttjade gravplatser, återlämnade och återtagna begravningsplatser. Detta har gradvis lett till rationaliseringsåtgärder. Prydnadsväxter, häckar, kantväxter och gångar av singel har på flera håll ersatts med stora lättskötta gräsmattor. Förändringen sker för det mesta utan övergripande planering och bidrar till en uppluckring av hävdvunna kyrkogårdsstrukturer. Stenramar, staket, prydnadsträd, växter och andra inslag tas bort och ger större öppenhet istället för kyrkogårdar med förtätning och ordning.

De senaste decenniernas starka förändringar av begravningsleder har påverkat kyrkogårdarnas utformning. Minneslundar, askgravplatser och askgravlundar har introducerat en ny karaktär, ibland integrerad i den gamla kyrkogården men ofta som ett autonomt utskott utanför den gamla kyrkogårdsgränsen. Allt flera väljer dessa nya begravningsformer, ofta utformade som en kontemplativ plats med gräsytor, planteringar, skulptural utsmyckning med eller utan vatten. Minneslundan och askgravlundan är båda gravområden för att gräva ner askan, medan minneslundan är ett alternativ som ger den gravsatte full anonymitet eftersom den helt saknar plats för namn. Askgravplatser innehåller starka restriktioner för gravvårdens utformning, men här finns en gemensam plats för namn och smyckning. Askgravplatserna innehåller starka

restriktioner för gravvårdens utformning, men har möjligheter för namn och smyckning. Askgravplats/askminneslund har en kollektiv gravsättningsyta med möjligheter för makar att vila tillsammans och en gemensam plats för namnbrickor och blomstersmyckning.

KÄLLOR

Litteratur.

- Anselm, G. 1947. Stiftets kyrkor. Lunds stift i ord och bild. Red. Kommitté: G. Herrlin m fl. Stockholm.
- Brunius, C. G. 1850. Skånes konsthistoria för medeltiden. Lund.
- Bringéus, Nils-Arvid, Skånsk kyrkogårdsvandring, ur Skånes Hembygdsförbunds årsbok 1997 s. 185-215.
- Brodde Sjunne. Inventering av historisk utveckling och gravvårdar på Västra Ingelstads kyrkogård.
- Bucht, Eivor (red.), Kyrkogårdens gröna kulturarv, Klippan 1992.
- Carlsson, Åke & Hultengren, Svante, Kyrkogården – Noas ark för djur och växter. 2007.
- Centrala Gravvårdskommittén [CGK] (1998). Gravvårdar – Allmänna råd för bevarande och återanvändning. Stockholm: Centrala Gravvårdskommittén.
- Gravsten som fyllning (2010). Kyrkogården nr 6, s. 31.
- GRF Gravvårdar (2002). Stenar berättar. Södertälje: Frostell & Co.
- Hansson, Marie, Den skånska kyrkogården, artikel i De skånska trädgårdarna och deras historia, Kristianstad 1997, s. 153-164.
- Hoberg, Birgitta; Klintborg, Åsa, Den skånska kyrkogårdsträdgården, artikel i Ale, Historisk tidskrift för Skåneland, nr 1 1993, s. 1-19.
- Mellan trädkrans och minneslund. Svensk kyrkogårdsarkitektur i utveckling 1940-1990. Stad & Land 167. Alnarp 2001.
- Kulturmiljövård nr 6 1989 (tidskrift med temanummer om kyrkogårdar).
- Kyrkogårdens form och miljö. Planering och vård av begravningsplatser och deras byggnader.
- Kyrkogårdar – dokument om det förgångna.
- Gravvårdar under 75 år. En översikt över gravvårdskatalogerna under 1900-talet.
- Kyrkogårdens form och miljö: planering och vård av begravningsplatser och deras byggnader.
- Boverket, Riksantikvarieämbetet, Svenska kyrkans kyrkogårdsdelegation. Stockholm 1991.
- Natursten i byggnader. Svensk byggnadssten & skadebilder. Stockholm 1994.
- Regionmuseet, Olsson Cissela, Rabow, Anna. Buxbom, Handbok om buxbom på begravningsplatser i Skåne och Blekinge, 2014.
- Reijer, Pål & Sörensen, Ann-Britt, Tillgängliga gånger på kyrkogårdar, i parker och bostadsgårdar. Stad & Land 170. Alnarp 2007.
- Rosander, Charlotte, Döende buxbom – ett hot mot vårt gröna kulturarv, ur Gröna Fakta nr 2, 2011.
- Svala Catharina Kyrkogårdsmuren, -kultur och konstruktion. SUL Movium, 2010.
- Theorell, Anita; Wästberg, Per och Hammarskiöld, Hans; Minnets stigar: en resa bland svenska kyrkogårdar. Stockholm 2001.
- Wadsjö, Harald (red.) Gravkonst. Utgiven av samfundet för hembygdsvård. Lund 1930.

Arkiv

Höllvikens församlings kyrkoarkiv

-ritningar, gravkartor, fotografier, kyrkorådets och kyrkogårdsnämndens protokoll.

Riksarkivet, Landsarkivet, Lund:

Höllvikens församlings kyrkoarkiv. Handlingar avseende Stora Hammar gamla kyrkogård

Lantmäteriet, historiska kartor

Kartor och bilagor avseende Stora Hammar gamla kyrkogård i Höllvikens församling.

Länsstyrelsen i Skåne

Kulturmiljöenhetens arkiv 1993-2014 avseende ansökningar om ändringar m.m. och beslut.

Internetkällor

- Bringéus, N.A. (u.å.). Gravvård. Nationalencyklopedin. <http://www.ne.se/lang/gravvård>, (2015-012-14).
- CGK Centrala Gravvårdskommittén. Gravstenssäkerhet 2012 av Kurt Johansson och Ann-Britt Sörensen <http://media.sten.se/2014/02/NY-Gravstenssäkerhet-2012.pdf>, (2015-12-14).
- Eskelinen, S. & Lögdberg, A. (2009). Gravstenar användes till väg [online]. <http://www.corren.se/ostergotland/linkoping/?articleId=4950861&date=&menuids=> (2015-12-22)
- Fornminnesregistret FMIS, Riksantikvarieämbetet., <http://www.fmis.raa.se>, (2015-12-14).
- Kringla, <http://www.kringla.nu/kringla/> (2014-021-22).
- Kristensen, L. (2910) gravstenstillverkning. http://stud.epsilon.slu.se/1731/1/l_kristensen_100828.pdf (2015-12-14).
- Kulturmiljöbild:, http://kmb.raa.se/cocoon/bild/public_search.html (2015-12-14).
- Länsstyrelsen i Skåne län:
-<http://www.lansstyrelsen.se/skane/SiteCollectionDocuments/Sv/samhallsplanering-och-kulturmiljo/Byggnadsminnen%20och%20kyrkliga%20kulturminnen/kyrkliga-kulturminnen/Vägledning%20VU-planer%20begravningsplatser%2020140609.pdf> (2015-12-24).
-<http://www.lansstyrelsen.se/skane/sv/samhallsplanering-och-http://www.lansstyrelsen.se/skane/Sv/samhallsplanering-och-kulturmiljo/landskapsvard/kulturmiljoprogram/sarskilt-vardefulla-kulturmiljoer-i-skane/burlov/Pages/Arlov.aspx>, (2015-12-14).
- Miljömålsportalen:
http://www.miljomal.se/Global/24_las_mer/rapporter/malansvariga_myndigheter/2012/fordjupad-utvardering-2012/fordjupad-utvardering-2012-god-bebyggd-miljo.pdf, (2015-12-14).
- Naturvårdsverket:
Åtgärdsprogram för särskilt skyddsvärda träd, Mål och åtgärder 2012-2016
<http://www.naturvardsverket.se/Documents/publikationer6400/978-91-620-6496-9.pdf>, (2015-12-14).
- Notisum:
-Begravningslag (1990). Stockholm. (SFS 1990:1144)
<http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/19901144.HTM>, (2015-12-14).
-Förordning om kulturminnen m.m. (1988). Stockholm. (SFS 1988:1188)
<http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/19881188.HTM>, (2015-12-24).
- Riksantikvarieämbetet:
<http://www.bebyggelseregistret.raa.se> (2015-04-24).
- Hansson, Hans-Erik, Jarema Bielawski, Karna Jönsson, Vård av gravstenar, Riksantikvarieämbetet 2002.
<http://samla.raa.se/xmlui/bitstream/handle/raa/504/9789172096721.pdf?sequence=5>, (2015-12-14).
- Om vård av gravar, <http://www.raa.se/bok/pdf/vardavgrav.pdf> (2015-04-14).
- Unnerbäck, Axel. Kulturhistorisk värdering av bebyggelse, 2002.
<http://samla.raa.se/xmlui/handle/raa/292>, (2015-04-14).
- Sveriges Lantbruksuniversitet:
ArtDatabanken. Ett kunskapscentrum för Sveriges arter och naturtyper
<http://www.slu.se/sv/centrumbildningar-och-projekt/artdatabanken/rodlistan/>, (2015-04-14).
- Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation: Information ang. regelverk för kyrkogårdar och gravar
<http://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=702395>, (2015-12-14).

Bilaga

Lagstiftning och styrinstrument

Kulturminneslagen

Kyrkogårdar och begravningsplatser regleras ur kulturhistorisk synvinkel i första hand genom kulturminneslagens 4 kap. om kyrkliga kulturminnen. Länsstyrelsen är beslutsfattare och tillsynsmyndighet i ärenden gällande kyrkobyggnader, kyrkogårdar/begravningsplatser och kyrkliga inventarier. Här följer utdrag ur lagtexten beträffande förändringar och vård av kyrkogårdar-/begravningsplatser.

1 § Kulturhistoriska värden i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser är skyddade enligt bestämmelserna i detta kapitel.

11 § I vården av en begravningsplats skall dess betydelse som en del av vår kulturmiljö beaktas. Begravningsplatserna skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas eller försvänkas.

12 § Begravningsplatser enligt detta kapitel är sådana områden eller utrymmen som avses i 1 kap. 1 § begravningslagen (1990:1144). Bestämmelserna om begravningsplatser omfattar också sådana byggnader på begravningsplatsen som inte är kyrkobyggnader samt fasta anordningar såsom murar och portaler. Lag (1990:1146).

13 § I fråga om en begravningsplats som anlagts före utgången av år 1939 krävs tillstånd av länsstyrelsen för att utvidga eller på något annat sätt väsentligt ändra begravningsplatsen, för att där uppföra någon ny byggnad eller fast anordning eller riva eller väsentligt ändra befintlig byggnad eller fast anordning. Länsstyrelsen får ställa de villkor för tillståndet som är skäligen med hänsyn till de förhållanden som föranleder ändringen. Villkoren får avse hur ändringen skall utföras samt den dokumentation som behövs. Lag (1999:304).

14 § Om Riksantikvarieämbetet beslutar det, skall bestämmelserna i 13 § tillämpas också i fråga om en begravningsplats som tillkommit efter utgången av år 1939, om begravningsplatsen ligger invid en kyrkobyggnad som uppförts dessförinnan eller är märklig genom sitt kulturhistoriska värde.

15 § Om det på en begravningsplats eller i en byggnad på en begravningsplats som ägs och förvaltas av en borgerlig kommun finns föremål av kulturhistoriskt värde, tillämpas bestämmelserna i 6, 7, 9 och 10 §§ också på sådana föremål. Kommunen skall därvid ansvara för förteckningen samt förvaringen och vården av föremålen. I stället för vad som sägs i 7 § skall i förteckningen anges om ett föremål ägs eller förvaltas av någon annan än kommunen.

Exempel på väsentlig förändring (§ 13 ovan) av en kyrkogård är:

- Större förändringar av kvartersindelning, hägnader och gångsystem.
- Borttagning eller omläggning av kyrkogårdsmur.
- Ändring av vegetationens arkitektoniska eller rumsskapande karaktär.

Det kan även vara mindre förändringar som inte i sig självt kan klassas som väsentliga, men som har stor betydelse för helhetsverkan om de upprepas gång på gång. Sådana förändringar kan vara:

- Borttagande av grustäckta gravplatser och igensåning med gräs.
- Borttagande av järnstaket och stenramar.
- Övergivna och återtagna gravvårdars utplånande.
- Fällning av träd.

Vid tveksamhet om en ändring eller ett nytt tillskott är tillståndspliktigt, ring länsstyrelsens handläggare för kyrkogårdsfrågor. Länsstyrelsen har tolkningsföreträde. En skrift om tillståndsprövning ”Kyrkliga kulturminnen – vägledning för tillståndsprövning” tillgänglig på länsstyrelsens hemsida. Den kan även beställas hos länsstyrelsen. Länsstyrelsen kan svara på frågor och komma med idéer om hur förändringar kan anpassas till den befintliga kyrkogården.

Begravningslagen

Begravningslagen och begravningsförordningen reglerar verksamheten för kyrkogårdar, begravningsplatser och krematorier. Den enskilde gravrättsinnehavarens rättigheter och även skyldigheter gällande gravanordningens utformning och skötsel understryks i begravningslagen. I lagens 7 kap ges dock möjligheter för upplåtaren eg. kyrkogårdsförvaltningen att skydda och behålla kulturhistoriskt värdefulla gravplatser/-vårdar. Länsstyrelsen är handläggare av begravningslagsärenden.

Nedan följer ett par ur föreliggande dokumentations synvinkel relevanta utdrag ur begravningslagen:

2 kap.

12 § En begravningsplats skall hållas i ordnat och värdigt skick och den helgd som tillkommer de dödas vilorum skall alltid iakttas.

7 kap.

3 § Innehavaren av gravrätten skall hålla gravplatsen i ordnat och värdigt skick.

9 § När upplåtelseiden för gravrätten går ut, har gravrättsinnehavaren rätt till en ny upplåtelse, om (författarens kommentar: bland annat)

- gravplatsen är väl vårdad,

26 § Gravrättsinnehavaren bestämmer gravanordningens utseende och beskaffenhet. Detsamma gäller gravplatsens utsmyckning och ordnande i övrigt. Upplåtaren får dock besluta de begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt som är nödvändiga för att tillgodose en god gravkultur.

27 § Innan en gravanordning sätts upp, skall upplåtaren pröva om den är sådan att den kan tillåtas.

28 § När en gravanordning har blivit uppsatt, får den inte föras bort utan upplåtarens medgivande. Medgivande skall lämnas, om det inte finns risk för att man förfar med gravanordningen på ett ovärdigt sätt.

30 § Upplåtaren får göra ändringar på gravplatsen bara om gravrättsinnehavaren medger det. Ändringar som är nödvändiga för att tillgodose kraven på miljöskydd, hälsoskydd och arbetarskydd får dock genomföras, även om gravrättsinnehavaren motsätter sig ändringen.

31 § Om skador måste förebyggas, har upplåtaren rätt att genast genomföra nödvändiga åtgärder på gravplatsen.

37 § Om en gravanordning har tillfallit upplåtaren och den är av kulturhistoriskt värde eller av något annat skäl bör bevaras för framtiden, skall upplåtaren om möjligt lämna kvar den på gravplatsen. Om gravanordningen ändå måste föras bort från gravplatsen, skall den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller på någon annan lämplig och därtill avsedd plats.

Bilaga PBL

Plan- och bygglagens 3 kap. reglerar åtgärder och förändringar på byggnader med högt kulturhistoriskt värde. För bygglovspliktiga ärenden enligt denna lag är stadsbyggnadskontoret beslutsfattare. Nedan följer för kyrkogårdarna relevanta utdrag ur plan- och bygglagen:

1 kap.

4 § Till byggande och rivning av byggnader samt till schaktning, fyllning, trädfällning och skogsplantering fordras tillstånd i form av bygglov, rivningslov respektive marklov i den omfattning som följer av denna lag. Vidare skall den nämnd som avses i 7 § underrättas om olika slags arbeten genom bygganmälan eller rivningsanmälan i den omfattning som följer av denna lag.

3 kap.

10 § Ändringar av en byggnad skall utföras varsamt så att byggnadens karaktärsdrag beaktas och dess byggnadstekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden tas till vara. Lag (1998:805).

12 § Byggnader, som är särskilt värdefulla från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt eller som ingår i ett bebyggelseområde av denna karaktär, får inte förvanskas.

13 § Byggnaders yttre skall hållas i vårdat skick. Underhållet skall anpassas till byggnadens värde från historisk, kulturhistorisk, miljömässig och konstnärlig synpunkt samt till omgivningens karaktär. Byggnader som avses i 12 § skall underhållas så att deras särart bevaras. Lag (1994:852). 14 § I fråga om anläggningar som anges i 8 kap. 2 § första stycket skall föreskrifterna i 1-3 och 10-13 §§ om byggnader tillämpas.

8 kap. Bygglov, rivningslov och marklov

2 § I fråga om andra anläggningar än byggnader krävs bygglov för...

8. anordna begravningsplatser,

9. väsentligt ändra anläggningar...

Bilaga Miljöbalken (1998:808)

Miljöbalkens inbegriper bl.a. naturreservat, biotopskydd, landskapsbildsskydd och riksintressen.

Länsstyrelsen har det övergripande myndighetsansvaret.

1 kap. Miljöbalkens mål och tillämpningsområde

1 § Bestämmelserna i denna balk syftar till att främja en hållbar utveckling som innebär att nuvarande och kommande generationer tillförsäkras en hälsosam och god miljö. En sådan utveckling bygger på insikten att naturen har ett skyddsvärde och att människans rätt att förändra och bruka naturen är förenad med ett ansvar för att förvalta naturen väl. Miljöbalken skall tillämpas så att:

1. människors hälsa och miljön skyddas mot skador och olägenheter oavsett om dessa orsakas av föroreningar eller annan påverkan,
2. värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas,
3. den biologiska mångfalden bevaras,
4. mark, vatten och fysisk miljö i övrigt används så att en från ekologisk, social, kulturell och samhällsekonomisk synpunkt långsiktigt god hushållning tryggas, och
5. återanvändning och återvinning liksom annan hushållning med material, råvaror och energi främjas så att ett kretslopp uppnås.

Jaktlagen (1987:259)

Alla vilda däggdjur och fåglar samt deras bon och ägg är fredade enligt jaktlagen. Vissa arter får jagas under bestämda förhållanden eller bestämda tider på året. Jaktlagen anger vad som gäller i dessa frågor.

1 § Denna lag gäller viltvården, rätten till jakt och jaktens bedrivande inom svenskt territorium samt frågor som har samband därmed.

2 § Med vilt avses i lagen vilda däggdjur och fåglar. Med jakt avses att fånga eller döda vilt och att i sådant syfte söka efter, spåra eller förfölja vilt. Till jakt räknas också att göra ingrepp i viltets bon och att ta eller förstöra fåglars ägg.

RÅ 2002 ref. 37 Tillståndskravet för vilthägn i 24 a § naturvårdslagen har ansetts omfatta hägn avsett för strutsar. 3 § Viltet är fredat och får jagas endast om detta följer av denna lag eller av föreskrifter eller beslut som har meddelats med stöd av lagen. När viltet är fredat, gäller fredningen också dess ägg och bon. Detta gäller även inom Sveriges ekonomiska zon. Lag (1994:1820).

Artskyddsförordningen (2007:845)

Artskyddsförordningens bestämmelser bygger på miljöbalkens åttonde kapitel om regler till skydd för hotade djur- och växtarter utöver vad som sägs i jakt- och fiskelagstiftningen.

Förordningen omfattar arter som skyddas enligt direktiven samt vissa andra vilt levande arter som är hotade i Sverige.

Fridlysning

4 § I fråga om vilda fåglar och i fråga om sådana vilt levande djurarter som i bilaga 1 till denna förordning har markerats med N eller n är det förbjudet att

1. avsiktligt fånga eller döda djur,
2. avsiktligt störa djur, särskilt under djurens parnings-, uppfödning-, övervintrings- och flyttperioder,
3. avsiktligt förstöra eller samla in ägg i naturen, och
4. skada eller förstöra djurens fortplantningsområden eller viloplatser. Förbudet gäller alla levnadsstadier hos djuren. Första stycket gäller inte jakt efter fåglar och däggdjur. I fråga om sådan jakt finns bestämmelser med motsvarande innebörd i jaktlagen (1987:259) och jaktförordningen (1987:905).

Miljömål

Sveriges har 16 nationella miljö kvalitetsmål från 1999. Ett av dem kallas *God Bebyggd Miljö*. Målet innebär bland annat att ”natur- och kulturvärden i städer, tätorter och annan bebyggd miljö skall tas tillvara och utvecklas”. Detta inkluderar kyrkogårdar som, tillsammans med parker, kan räknas som grönområden inom tätbebyggda områden.

Sedan 2004 finns det ett Åtgärdsprogram för särskilt skyddsvärda träd i kulturlandskapet. Programmet har upprättats av Naturvårdsverket och nuvarande programperiod är 2012-2016. Kyrkogårdar och parker är prioriterade då de utgör två av de viktigaste miljöerna för rödlistade arter i södra Sverige. Syftet med åtgärdsprogrammet är att ”antalet särskilt skyddsvärda träd inom parker, kyrkogårdar, gårdsmiljöer och tätorter inte minskar så att natur- och kulturvärden eller upplevelsevärden avsevärt försämras”. För Svenska kyrkan föreslås följande mål: ”Antalet särskilt skyddsvärda träd inom kyrkogårdar, gårdsmiljöer och på kyrkans mark i tätorter minskar ej p.g.a. avverkning, där alternativ finns. Beskränkning och stabilisering som metod för att bevara särskilt skyddsvärda träd är väl spridd och används normalt i arbetet med dessa träd. I minst 70 % av all nyplantering används det eller de trädslag som är värdebärande och typiskt för traktens kulturlandskap”. Åtgärder som föreslås är: ”Trädvårdsplaner med nödvändiga åtgärder för att vidmakthålla särskilt skyddsvärda träd finns framtagna och tillämpas inom minst 70 % av kyrkogårdarna inom förvaltningen i Götaland och södra Svealand”.

Styrdokument för den biologiska mångfalden

Åtgärdsprogram för särskilt skyddsvärda träd i kulturlandskapet gäller i hela landet. En av fem prioriterade trädmiljöer i programmet är kyrkogårdar och parker. Motiveringen är att de utgör två av de viktigaste miljöerna för rödlistade arter i södra Sveriges träd bärande marker. Syftet med åtgärdsprogrammet är att *antalet särskilt skyddsvärda träd inom parker, kyrkogårdar, gårdsmiljöer och tätorter inte minskar så att natur- och kulturvärden eller upplevelsevärden avsevärt försämras*. Antalet särskilt skyddsvärda träd på kyrkogårdarna i landet inte minska med mer än 15 % fram till 2014. Ansvarig för att programmet efterlevs och att målet för kyrkogårdar uppnås är Svenska kyrkan tillsammans med kommunerna, naturvårdsverket, riksantikvarieämbetet, statens fastighetsverk och andra berörda aktörer. En av Svenska kyrkans viktigaste uppgifter i detta sammanhang är att upprätta vårdprogram och eller trädvårdsplaner för kyrkogårdar som har uppenbara höga natur och eller kulturhistoriska värden. Dessa vårdplaner ska innehålla natur- och kulturvärdesbedömningar av de aktuella kyrkogårdarna.

God Bebyggd Miljö, 1999

Miljömålet innebär bland annat att ”natur- och kulturvärden i städer, tätorter och annan bebyggd miljö skall tas tillvara och att den biologiska mångfalden skall bevaras och utvecklas”. Detta gäller även för kyrkogårdens specifika miljö som tillsammans med parker räknas som grönområden inom tätbebyggda områden. Ett delmål är att det senast 2010 skall finnas strategier för ”hur grön- och vattenområden i

tätorter och tätortsnära områden skall bevaras, vårdas och utvecklas för såväl natur- och kulturmiljö- som friluftssändamål, samt hur andelen hårdgjord yta i dessa miljöer fortsatt begränsas”.

Svenska kyrkans miljödiplomering (KMD) för hållbar utveckling. Detta är ett redskap som utarbetades till församlingarna år 2005 och som bidrar till en utveckling för kyrkogården som är hållbar både ekologiskt, ekonomiskt och socialt. Miljödiplomeringen är hittills valfri att genomföra. För att ta del av det material som behövs för miljödiplomering vänder sig församlingarna till Lunds stift. Mer information om Svenska kyrkans miljöarbete finns även i *Gröna postillan* från 1995 och *Nådegåvan Kyrka miljö 2000 – En studiehandbok för miljödiplomering och reflektion* från 1998. En ny skrift med titeln *Kyrkogården – Noaks ark för djur och växter* är under framtagande 2006. Den beskriver kyrkogårdens biologiska värden och är en del av ett samarbetsprojekt mellan Svenska kyrkan, Naturvårdsverket och Naturcentrum AB.

Växtförteckning, Stora Hammar gamla kyrkogård		
	Vetenskapligt namn	Svenskt namn
BUSKAR OCH MINDRE TRÄD		
x	Aesculus hippocastanum	hästkastanj
x	Buxus sempervirens	buxbom
x	Hedera helix	murgröna
x	Potentilla fruticosa	ölandstok
x	Sambucus nigra	fläder
x	Syringa vulgaris	syren
x	Thuja occidentalis (flera sorter)	tuja
?	Tilia x europaea 'Euchlora'	glanslind
PERENNER, ORMBUNKAR OCH GRÄS		
x	Alcea rosea	stockros
x	Centaurea cyanus	blåklint
x	Galium verum	gulmåra
x	Hylotelephium telephium (syn. Sedum)	kärleksört
x	Leucanthemum vulgare	prästkrag
x	Paeonia (P. lactiflora m.fl.)	pion
x	Trifolium pratense	rödklöver
ROSOR		
x	rabattrosor, olika. förteckning saknas	
x	marktäckande rosor så som 'The Fairy'	
x	Rosa pimpinellifolia?	pimpinellros
LÖK- OCH KNÖLVÄXTER		
	narcisser i ängsyta/långgräs	inventering i september om